

Veilig Gebied?

Srebrenica in het Nederlandse onderwijs

Dr. Marc van Berkel

PAX
www.paxforpeace.nl

Veilig Gebied?

Srebrenica in het Nederlandse onderwijs

Colofon

© PAX, maart 2020

ISBN: 978-94-92487-49-0

PAX/2020/02

Tekst: dr. Marc van Berkel

Inhoudelijke begeleiding: Dion van den Berg

Procesbegeleiding: Elske van Gorkum

Omslagfoto: ANP

Vormgeving: Het IJzeren Gordijn

Grafische productie: Diether Eichler

Copyright van de teksten berust bij PAX en bij de betreffende auteurs. Overname van (delen van) teksten is niet toegestaan.

Op foto's en illustraties rust copyright. PAX heeft getracht rechthebbenden van het fotomateriaal op te sporen en hun toestemming te vragen voor publicatie. Wie desondanks meent rechten te kunnen doen gelden, dan wel klachten of bezwaren heeft in verband met auteursrecht, portretrecht, andere rechten, persoonsgegevens of privacy, wordt verzocht contact op te nemen met PAX.

Copyright of the texts is held by PAX and by the individual authors. Reproduction of (part of) the texts is not permitted. Photos and illustrations are protected by copyright. PAX has attempted to trace the copyright owners of the photographic material and to acquire their consent for this publication. Who nevertheless believes to be entitled to rights, or wishes to raise complaints or objections with respect to copyright, image rights, any other rights, identification or privacy, is requested to apply to PAX.

PO Box 19318
3501 DH Utrecht
The Netherlands

www.paxforpeace.nl
info@paxforpeace.nl

Inhoud

Voorwoord	6
Samenvatting	8
Summary	10
Sažetak	12
1. Inleiding	14
2. Srebrenica; historische inleiding	18
Srebrenica en de Bosnische Oorlog	21
Nasleep	28
3. Wat is goed geschiedenisonderwijs?	35
4. Herinneren of geschiedenisonderwijs?	38
5. Srebrenica in het geschiedenisonderwijs	41
Srebrenica	42
6. Srebrenica in leermiddelen	45
7. Srebrenica in leermiddelen: verhalen van slachtofferschap	51
8. Srebrenica in leermiddelen: afbeeldingen en bronnen	61
Conclusie en discussie	67
Aanbevelingen	70
Bijlagen	73
Analyseschema leermiddelen	73
Referenties en leermiddelen	75
Over de auteur	78

Voorwoord

Het is op 11 juli 2020 de vijftiende keer dat we stilstaan bij de val van de UN safe area Srebrenica en de genocide die daarop volgde. 2020 is een jaar met veel publicaties over Srebrenica, bijeenkomsten en conferenties en natuurlijk ook herdenkingen, in Potočari (Srebrenica) maar ook in Den Haag en tal van andere steden. We kijken terug en blikken vooruit, we belichten talloze aspecten.

Als vredesorganisatie is PAX, voorheen IKV en Pax Christi Nederland, al vanaf die zomer van 1995 betrokken bij Srebrenica. We hebben onder andere de campagne voor waarheid en gerechtigheid van de overlevenden en in dat kader ook rechtszaken tegen de Nederlandse staat ondersteund. We hebben de Nederlandse politiek gevraagd de Nederlandse fouten te erkennen en excuses aan te bieden, en bijgedragen aan de ontwikkeling van het Herinneringscentrum Srebrenica-Potočari. Tegelijkertijd hebben we gesprekken tussen Dutchbatters en overlevenden georganiseerd en ingezet op interetnische samenwerking in Srebrenica. In een andere publicatie reflecteren we op wat vijftiend jaar solidariteit met Srebrenica heeft opgeleverd.

Wat het onderwijs betreft: wij hebben veelvuldig gastlessen en gastcolleges verzorgd, groepen leerlingen en studenten ondersteund en begeleid op reizen naar Bosnië en Srebrenica, en we hebben meerdere malen in samenwerking met middelbare scholen workshops en conferenties voor scholieren georganiseerd over de genocide van Srebrenica, met duiding van de bredere context en met aandacht voor de nasleep en hoe de slachtoffers van de genocide ook activisten werden, met terechte wensen en eisen aan het adres van Nederland en de internationale gemeenschap. We hebben moeten constateren dat de kennis van leerlingen en studenten over Srebrenica zeer beperkt, vaak geheel afwezig was. Al jaren terug ontstond het idee voor een onderzoek met als centrale vraag: hoe wordt er in het Nederlandse onderwijs omgegaan met 'Srebrenica'?

We besloten ons niet zelf te wagen aan de complexiteit van een gedegen onafhankelijk onderzoek naar de genocide van Srebrenica in het Nederlandse onderwijs. We hebben Marc van Berkel gevraagd voor ons dat onderzoek uit te voeren en we zijn blij dat hij daartoe bereid was. Hij is een expert in dit soort onderzoek. Hij deed eerder in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei een naar ons oordeel belangwekkend onderzoek naar hoe de oorlogen in Indonesië (1942-1949) in het Nederlandse onderwijs behandeld werden.¹

Hij komt in dit onderzoek naar de genocide van Srebrenica in het onderwijs tot belangrijke, zij het toch ook ontvullende conclusies. Er is zowel ruimte voor als ook noodzaak tot verbetering van wat het Nederlandse onderwijs biedt met betrekking tot deze periode uit onze gedeelde (Nederlandse, Bosnische, Europese...) geschiedenis. Srebrenica, in 1993 door de VN uitgeroepen tot safe area (veilig gebied), was zoals we weten uiteindelijk voor de mensen die voor hun veiligheid en overleven afhankelijk waren van de VN, niet veilig. In het onderwijs over Srebrenica echter kiezen

¹ Marc van Berkel, Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2017

Afbeelding 1: PAX organiseerde meerdere gesprekken tussen Dutchbatters en overlevenden. Ontmoeting in 2007, in Srebrenica.

Foto Willem Moore

we blijkbaar wel voor veilig gebied. De informatie over de context van de oorlog en de genocide is zeer beperkt en het dominante perspectief is dat van de Dutchbatters. Hoe belangrijk en relevant dat perspectief ook is, het is geboden dat vooral ook de perspectieven van de slachtoffers meer en beter belicht en behandeld worden op de Nederlandse scholen.

We vragen uw aandacht voor dit onderzoek, en hopen dat u er met ons aan wilt bijdragen dat de genocide van Srebrenica de komende jaren intensiever en op een meer betekenisvolle manier in het onderwijs aan de orde gesteld wordt – met meer aandacht voor de historische context en de nasleep, en vooral ook met meer aandacht voor het perspectief van de nabestaanden en overlevenden van Srebrenica.

Graag ontvangen we uw reacties op dit rapport. Aarzelt u niet deze met ons te delen.

Dion van den Berg,
Teamleider Europa PAX
vandenber@paxforpeace.nl
Postbus 19318
3501 DH Utrecht

Utrecht, maart 2020

Samenvatting

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van vredesorganisatie PAX door dr. M.L.F. van Berkel, verbonden aan de Academie Educatie van HAN University of Applied Sciences. Het betreft het eerste landelijke onderzoek naar de representatie van 'Srebrenica' in het curriculum en in de voornaamste leermiddelen en lespakketten voor het primair en voortgezet onderwijs in Nederland. Deze paragraaf bevat de voornaamste resultaten van dit onderzoek.

- ◆ In de leermiddelen en lespakketten die hier zijn geanalyseerd, wordt heel duidelijk gemaakt wie de daders en slachtoffers van de genocide waren: de (Bosnische) Serviërs worden als organisatoren en daders van de genocide gepresenteerd en de Bosnische moslimbevolking als slachtoffer. De Nederlandse militairen (Dutchbat) waren niet bij machte om de genocide te voorkomen.
- ◆ Er wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de oorlogen in voormalig Joegoslavië, aan de val van de enclave of aan de genocide van Srebrenica. Het woord 'genocide' wordt in deze context nauwelijks gebruikt in de leermiddelen – 'Srebrenica' komt slechts één keer voor in een register van de geanalyseerde leermiddelen.
- ◆ De historische context van de conflicten en oorlogen in voormalig Joegoslavië wordt niet of gebrekkig weergegeven. De aandacht van het lesmateriaal gaat met name uit naar de positie van de Nederlandse militairen en de betrokkenheid van Nederland bij de (mislukte) vredesmissie. De algemene teneur in het materiaal is dat niet Dutchbat, maar de internationale gemeenschap en in het bijzonder de Verenigde Naties hebben gefaald.
- ◆ De positie en perspectieven van de Bosniak-slachtoffers van de genocide en van de nabestaanden worden veronachtzaamd. Ook de nasleep van 'Srebrenica' in Nederland en de internationale gemeenschap krijgt weinig aandacht. Vergelijkingen met (mislukte of problematisch verlopen) vredesmissies elders worden niet gemaakt. Er worden geen expliciete parallellen getrokken met eerdere (of latere) vredesmissies van Nederlandse militairen.
- ◆ De binnenlandse politieke consequenties van de genocide en van het falen van de VN-missie (zoals de verschijning van het NIOD-rapport en de val van het kabinet-Kok) worden niet of nauwelijks vermeld in de leermiddelen. Evenmin komen de juridische gevolgen van de genocide aan bod: bijvoorbeeld de rechtszittingen van het ICTY in Den Haag of de uitspraken van Nederlandse rechters in processen die aangespannen werden door nabestaanden. Wie in welke mate politieke of militaire verantwoordelijkheid droegen voor de besluiten die zijn genomen in de periode rond juli 1995, is geen onderdeel van de behandeling van 'Srebrenica' in de leermiddelen.

- ◆ In het curriculum voor het vak geschiedenis in het primair en voortgezet onderwijs is het thema Srebrenica ondergebracht in het tijdvak *Tijd van Televisie en Computers* en bij het canonvenster *Srebrenica 1995*. De dilemma's van vredeshandhaving. In 2021 komt *Srebrenica* voor het eerst expliciet voor in de stofomschrijving voor het centraal schriftelijk geschiedenisexamen havo (historische context: 'Nederland 1948-2008').

Summary

This research was commissioned by peacebuilding organization PAX and carried out by Dr. M.I.F. van Berkel, affiliated with the Education Academy of HAN University of Applied Sciences. It is the first national level study into the representation of "Srebrenica" in the curriculum and in the most important teaching materials and teaching packages for primary and secondary education in the Netherlands. This section contains the main results of this research.

- ◆ The teaching materials that have been analyzed here, show clearly defined perpetrator and victim roles. In the teaching materials the (Bosnian) Serbs are presented as instigators and performers of the genocide. The Bosnian Muslim population was the victim of this tragedy and the Dutch soldiers (Dutchbat) could do little to prevent the genocide.
- ◆ Relatively little attention is paid to the wars in the former Yugoslavia, to the fall of the enclave or to the Srebrenica genocide. The word "genocide" is hardly used in the teaching materials - "Srebrenica" appears only once in a register of the textbooks analyzed.
- ◆ The historical context of the conflicts and wars in the former Yugoslavia is not or only partially displayed. The teaching materials mainly focus on the position of the Dutch military and the involvement of the Netherlands in the (failed) peace mission. The general tenor of the materials is that not Dutchbat, but the international community and in particular the United Nations have failed.
- ◆ The position and perspectives of the Bosniak victims of the genocide and their relatives are largely ignored. The aftermath of "Srebrenica" in the Netherlands and in the international community receive little attention. Comparisons with (failed or problematic) peace missions elsewhere are not made. No explicit parallels are drawn with earlier (or later) peace missions of the Dutch military.
- ◆ The domestic [i.e. in the Netherlands] political consequences of the genocide and of the failure of the UN mission (such as the publication of the NIOD report and the resignation of the Kok-cabinet) are hardly mentioned in the teaching materials. Neither are the legal consequences of the genocide discussed: for example, the court hearings of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in The Hague or the Dutch judicial decisions in proceedings brought on by relatives. No one with political or military responsibility for the decisions made in the period around July 1995, is part of the way in which "Srebrenica" is represented in the teaching materials.

- ◆ In the curriculum for history education in both primary and secondary schools in the Netherlands, the topic 'Srebrenica' is included in the last chronological time frame. This is also the case in the Dutch History Canon. In 2021, Srebrenica for the first time explicitly appears in the course description for the national history examination HAVO (historical context: 'The Netherlands, 1948-2008').

Sažetak

Na zahtjev holandske mirovne organizacije PAX ovo istraživanje je uradio dr. Marc van Berkel, povezan sa Akademijom Obrazovanja HAN Univerziteta Primjenjenih Nauka. To je prva studija na nacionalnom nivou o prezentovanju 'Srebrenice' u nastavnom programu i najvažnijim nastavnim materijalima i programima u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju u Holandiji. Ovaj paragraf sadrži najvažnije rezultate ovog istraživanja.

- ◆ U nastavnim materijalima i programima koji su ovdje analizirani jasno su definisane uloge zločinaca i žrtava. U njima su Bosanski Srbi predstavljeni kao podstrekači i počinioci genocida. Bosansko muslimansko stanovništvo je žrtva tog genocida, a holandski vojnici (Holandski bataljon) mogli su malo toga učiniti kako bi spriječili genocid.
- ◆ Relativno malo pažnje posvećeno je ratovima u bivšoj Jugoslaviji, padu enklave ili genocidu u Srebrenici. U ovom kontekstu riječ 'genocid' se upotrebljava vrlo rijetko u nastavnim sredstvima – u registru analiziranih nastavnih sredstava 'Srebrenica' se pojavljuje samo jedanput.
- ◆ Istorijski kontekst konflikata i ratova u bivšoj Jugoslaviji nije prikazan, ili je to urađeno samo djelimično. Pažnja u nastavnom materijalu usmjerena je naročito na poziciju holandskih vojnika i angažovanost Holandije u (neuspjeloj) mirovnoj misiji. Generalni ton u tom materijalu ukazuje na to da je međunarodna zajednica, a posebno Ujedinjene Nacije, ta koja je pala na ispit, a ne Holandski bataljon.
- ◆ Pozicija i perspektiva bošnjačkih žrtava genocida i članova rodbine tih žrtava su zanemarene. Malo pažnje posvećeno je i posljedicama kao i onom što se nakon 'Srebrenice' dešavalo u Holandiji i međunarodnoj zajednici. Nisu napravljena poređenja sa drugim (neuspjelim i problematično okončanim) mirovnim misijama. Ne povlače se eksplicitne paralele sa ranijim (ili kasnijim) mirovnim misijama holandskih vojnika.
- ◆ Unutrašnje-političke konsekvence genocida kao i neuspjeh misije Ujedinjenih Nacija (kao što su objavljivanje Izvještaja NIOD-a i pad vlade premijera Koka) nisu, ili su neznatno navedeni u nastavnim sredstvima. Nisu pomenute ni pravne posljedice genocida: npr. sudska zasjedanja Haškog Tribunala ili odluke holandskih sudija u procesima koji su pokrenuti od strane članova rodbine žrtava. U nastavnim sredstvima koja obrađuju 'Srebrenicu' ne razmatra se ni to ko je i u kojoj mjeri nosio političku ili vojnu odgovornost za odluke koje su donešene u julu 1995.
- ◆ U nastavnom programu za predmet istorija u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju tema Srebrenica smještena je u hronološki vremenski okvir Vrijeme Televizije i Kompjutera kao i u takozvani kanon (50 tema vezanih za važne

dogadaje iz holandske istorije) pod imenom Srebrenica 1995. Dileme u vezi sa održavanjem mira. U 2021. Srebrenica će se, po prvi put, eksplicitno naći u opisnom materijalu za centralni pismeni ispit iz istorije u srednjoj školi, smjer HAVO (istorijski kontekst: 'Holandija 1948-2008').

1. Inleiding

H oogst verbaasd was de voorzitter van de Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN), Ton van der Schans, in juni 2015 over de stelling dat Nederlandse jongeren vrijwel niets weten over de genocide in Srebrenica.² Uit een enquête van de omroeporganisaties VPRO en Human in dat jaar bleek dat drie van de vijf jongeren tussen de 16 en 29 jaar onwetend waren van de geschiedenis van de grootste massamoord in Europa sinds 1945. Van der Schans stelde in zijn reactie op de aantijging van de omroepen dat het onderwijs hierin te kort had geschoten, dat Srebrenica in de Canon van Nederland is opgenomen, 'net als de slavernij, Indonesië en de Jodenvervolging. Die canon is in het basisonderwijs en voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs het uitgangspunt van geschiedenisonderwijs'.³

Toch lijken de VPRO en Human een gevoelig punt te raken: een rondvraag onder 52 studenten van de lerarenopleiding geschiedenis aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen in december 2019 levert een nog bedroevender beeld op. Slechts twee studenten gaven aan dat ze op de middelbare school les hebben gehad over 'Srebrenica'; van de vijftig overige had de helft zelfs nog 'nooit gehoord' van deze geschiedenis. Hun reacties zijn hier en daar in dit rapport opgenomen.

De identiteit van een land wordt mede beïnvloed door de manier waarop het zijn verleden beschrijft en/of herdenkt. Uit onderzoeken weten we dat het geschiedenisonderwijs (en bijbehorende curriculum en lesmethoden) kan worden gezien als de uitkomst of weerspiegeling van een hiërarchie in verhalen; politici, beleidsmakers en schoolboekauteurs beslissen welke geschiedenis blijkbaar de moeite waard is om te onthouden.⁴ In *postconflict* samenlevingen (zoals op de Balkan) dienen deze verhalen echter vaak tegenstrijdige doelen. Het geschiedenisonderwijs kan worden gebruikt om uit te leggen hoe en waarom het conflict zich heeft voorgedaan. Soms wordt het ook toegepast om jongeren (en de rest van de samenleving) te voorzien van een bruikbaar narratief dat bij voorkeur de sociale cohesie in een gewonde samenleving kan herstellen. Dit lijken op het eerste gezicht volkomen redelijke doelstellingen, maar deze kunnen echter vaak moeilijk worden gehandhaafd.

Blootstelling aan en openbaarmaking van historische conflicten is vaak pijnlijk en gaat meestal gepaard met schuld, schaamte of controverses rondom verantwoordelijkheden. Het historische debat dat voortkomt uit of voorafgaat aan het eerste doel van geschiedenisonderwijs kan daarom onaangenaam zijn, omdat er idealiter een nieuw narratief wordt opgesteld dat bruikbaar moet zijn voor alle partijen. Ook voor staten die betrokken zijn geraakt bij conflicten of oorlog – zoals in het geval van de Nederlandse betrokkenheid bij de VN-operaties tijdens de oorlog in Bosnië – is het lastig om een betekenisvolle verwerking van deze ervaringen in het onderwijs te construeren. Geschiedeniseducatie en geschiedenispolitiek zijn daarom belangrijke factoren bij het reconstrueren van samenlevingen

² <https://www.vgnkleio.nl/content/uploads/2015/06/Artikel-Trouw-27062015.pdf> (laatst geraadpleegd 18 december 2019).

³ <https://www.vgnkleio.nl/content/uploads/2015/06/Artikel-Trouw-27062015.pdf> (laatst geraadpleegd 18 december 2019).

⁴ Zie bijvoorbeeld Apple, *The Politics of the Textbook*; Soysal, 'Identity and Transnationalization'; Barton and Levstik, *Teaching History for the Common Good*; Foster and Crawford, *What Shall We Tell the Children*; Crawford and Foster, *War, Nation, Memory*; Haydn, 'The Changing Form and Use of Textbooks'; Van Berkel, *Plotlines of Victimhood*.

Afbeelding 2: Joegoslavië, vóór de oorlog

na afloop van dergelijke conflicten, hoewel een en ander soms wordt overschaduwd door een (actief) herinneringsbeleid dat het betwiste verleden vertroebelt of neutraliseert.⁵

Het verleden kan enkel worden opgeroepen door narratieve constructies achteraf. Dat gebeurt door wetenschappelijke publicaties, verhalen van ooggetuigen of door museale tentoonstellingen. Ook in het onderwijs wordt het verleden 'verteld' via subjectieve interpretaties van het verleden, verpakt in min of meer samenhangende vertelstructuren, waaraan een proces van selectie en duiding vooraf is gegaan.⁶ Curriculummakers, schoolboekauteurs en docenten selecteren dergelijke verhalen over het (eigen nationale) verleden, gebaseerd op keuzes voor bepaalde thema's, perspectieven of actuele vraagstukken. Dat betekent dat de selectie van historische thema's alsmede de narratieve structuren binnen het geschiedenisonderwijs steeds aan verandering onderhevig zijn.⁷ Er is dus in het geschiedenisonderwijs geen sprake van feitelijke weergaven van gebeurtenissen uit het verleden, maar van bewuste interpretaties en verbeeldingen daarvan. 'Dergelijke narratieve representaties geven niet alleen betekenis aan afzonderlijke (historische) gebeurtenissen, maar trachten dit bovendien te verankeren in de collectieve herinnering.'⁸

5 F. Pingel, 'Can Truth Be Negotiated?', 183.

6 Haydn White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (1973), 8.

7 Marc van Berkel, *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch Textbooks 1960-2010* (2018).

8 Jeroen Willemsen, Een heikele herinnering. De hedendaagse educatieve en esthetische representatie van Srebrenica in Nederland (masterscriptie Open Universiteit (2017), 15. Zie ook: Jürgen Straub, 'Psychology, narrative, and cultural memory: Past and present', in: Astrid Erll en Ansgar Nünning eds., *A Companion to Cultural Memory Studies* (Berlijn en New York 2010) 215-228 en Ann Rigney, 'The dynamics of remembrance: Texts between monumentality and morphing', in: Astrid Erll en Ansgar Nünning eds., *A Companion to Cultural Memory Studies* (Berlijn en New York 2010), 345-353.

Vaak wordt verondersteld dat de nadruk op een gemeenschappelijk nationaal verleden zou leiden tot een sterkere nationale identiteit en daardoor tot meer sociale cohesie in een samenleving. In verschillende landen is daarom gepleit voor een 'canonisering' van de nationale geschiedenis, waarbij soms omstreden of onwelgevallige thema's in de geschiedenis van een bepaalde samenleving worden vermeden, vereenvoudigd en/of eenzijdig worden weergegeven. Voorbeelden hiervan zijn in Nederland de weergave van het slavernijverleden, de verschillende rollen van Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog of de dekolonisatiestrijd in Indonesië⁹, alsmede het pleidooi voor de verplichte invoering van het Wilhelmus op scholen. Dat in veel landen een dergelijke cultuurpolitiek wordt gevoerd is niet verwonderlijk. Ten eerste was een nationaal georiënteerde geschiedschrijving en geschiedenisonderwijs vanaf de negentiende eeuw lange tijd de norm. Na Auschwitz en de ineenstorting van het communisme in Europa werden nationalistische tendensen echter gewantrouwd; deze hadden immers geleid tot uitwassen zoals in Duitsland en de Sovjet-Unie. Anderzijds is er in onze tijd sprake van 'maatschappelijke desoriëntatie', gevoed door globalisering, migratie en grootscheepse technologische veranderingen, waardoor de behoefte aan een nationale benadering van het geschiedenisonderwijs juist groeit.

In een snel veranderende wereld waar meerdere perspectieven het concept van de natiestaat dreigen te ondermijnen, kunnen politici gebruik maken van geschiedeniseducatie door (nationale) cohesie af te dwingen door de canonisering van het geschiedeniscurriculum. In deze context fungeren geschiedenismethoden als instrumenten voor socialisatie en identiteitsconstructie. Maar hoe en in hoeverre leermiddelen dit kunnen bereiken, blijft vaak verborgen. Om een overtuigend geformuleerde 'officiële' interpretatie van het verleden te vinden, moeten schoolboekauteurs een coherent verhaal construeren dat door grote delen van de samenleving wordt aanvaard als het officiële perspectief van het gedeelde verleden.¹⁰

In dit perspectief kan het lesmateriaal voor het schoolvak geschiedenis worden geanalyseerd als een uiting van het historisch bewustzijn van een samenleving. De contouren van nationale curricula worden vaak bepaald door overheden; veranderingen in curricula en leerboeken vertegenwoordigen veranderingen in samenlevingen en politiek.¹¹ De geschiedenis daarvan kan daarom bijdragen aan de beschrijving van de ontwikkeling van ideeën en waarden van samenlevingen en sociale groepen in de loop der jaren. Schoolboeken kunnen worden opgevat als 'sociale zelfportretten', of als 'nationale autobiografieën'.¹²

"Ik heb op de middelbare school nooit les gehad over het onderwerp Srebrenica. Ik had alleen ooit iets gehoord over de zaak tegen Mladić. De grootste verbazing voor mij was het feit dat het de grootste genocide was op Europese bodem na de Tweede Wereldoorlog. Ik vind dat dit thema binnen het geschiedenisonderwijs thuis hoort omdat het zich afspeelde vóór de geboorte van de meeste leerlingen; vooral die generatie weet er eigenlijk niks van."

STUDENT LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

9 Marc van Berkel, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (Onderzoeksrapport Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2017).

10 Maria Grever en Tina van der Vlies, *Why national narratives are perpetuated: a literature review on new insights of textbook research*, 286-288.

11 S. Popp, 'Nationalsozialismus und Holocaust im Schulbuch', 98-99.

12 T. Höhne, *Umriss einer Wissens- und Medientheorie des Schulbuches*, 18-19.

Voor vredesbeweging PAX vormt de 25^e herdenking van de genocide in Srebrenica in juli 2020 aanleiding om een onderzoek te initiëren naar de manier waarop in het Nederlandse geschiedenisonderwijs de kwestie 'Srebrenica' in al zijn facetten behandeld wordt. Dit rapport bevat allereerst een historische inleiding over de oorlogen in voormalig Joegoslavië, de val van de enclave en de nasleep van de gebeurtenissen in en rond Srebrenica na 1995 (hoofdstuk 2). Daarna zal ik ingaan op de positie van 'Srebrenica' in het curriculum van het geschiedenisonderwijs (hoofdstuk 3-5). Vervolgens ga ik in op de resultaten van een leermiddelenanalyse: het betreft hier een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van een aantal lesmethodes en lespakketten voor het primair en voortgezet onderwijs. Schoolboeken zijn, vanwege de vormende leeftijd van de leerlingen en vanwege het verplichte karakter (op school), een zeer belangrijke en vaak eerste bron om iets te leren over het verleden (hoofdstuk 6-8).

In navolging van de Duitse historicus en schoolboekdeskundige Falk Pingel heb ik bij de leermiddelenanalyse een *hermeneutische benadering* toegepast, waarbij alle onderdelen van de lesmethode¹³ als bron worden beschouwd. Daarbij worden zowel de geschreven teksten in lesboeken geanalyseerd als ook ondersteunende elementen zoals afbeeldingen, grafieken, bronnen en bijbehorende websites. Deze onderzoeksmethode omvat zowel *kwantitatieve* gegevens uit leermiddelen (zoals het aantal pagina's, illustraties, bronnen en statistieken, de frequentie van bepaalde begrippen, de gebruikte periodisering, de mate waarin relevante personen worden genoemd) als *kwalitatieve* gegevens. Bij de laatste analysemethode wordt geprobeerd antwoord te geven op de vragen op welke wijze en waarom bepaalde historische gebeurtenissen, personages of processen voorkomen in de narratieve teksten, welk taalgebruik gehanteerd wordt en hoe het thema historisch, geografisch of didactisch gecontextualiseerd wordt (zie de gebruikte onderzoeksschema's op p. 56-57).¹⁴

Het is volgens recent onderzoek van belang voor het hedendaagse (geschiedenis)onderwijs dat het jongeren tracht voor te bereiden op deelname aan een complexe democratische samenleving. Daartoe is het van belang dat jongeren worden uitgedaagd om kritisch na te denken over verleden, heden en toekomst binnen en buiten de nationale kaders, alsmede over hun eigen rol daarin. Het onderwijs kan jongeren aanleren om onderbouwde bijdragen te leveren aan debatten over het gemeenschappelijk verleden en over een gemeenschappelijke toekomst. Door middel van het aanleren van een zekere oriëntatiekennis, alsmede door oefening in tekstkritiek, mediawijsheid, empathie voor andere standpunten en het vermogen tot zelfreflectie zijn jongeren beter in staat om zich te oriënteren in de maatschappij en kunnen zij daardoor beter omgaan met onzekerheden en/of schijnzekerheden.¹⁵

13 Onder een lesmethode worden in dit onderzoek alle leermiddelen verstaan die specifiek voor het onderwijs zijn ontwikkeld ter ondersteuning van een syllabus of een curriculum. Naast het informatie- of handboek gaat het hier om illustraties, bronnen, kaarten en opdrachten (die soms in aparte werkboeken zijn samengebundeld). De laatste jaren zijn de meeste lesmethodes bovendien gekoppeld aan een ondersteunende website.

14 F. Pingel, *Unesco Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 66 en 70-71.

15 Dick van Straaten, *Connecting past, present and future. The enhancement of the relevance of history for students* (Amsterdam 2018).

2. Srebrenica; historische inleiding

Srebrenica is een langgerekt stadje in de vallei van de rivier de Guber, gelegen in de federatieve republiek Bosnië-Herzegovina. De socialistische republiek Bosnië-Herzegovina was één van de deelrepublieken in het Joegoslavië van maarschalk Tito, die van 1945 (eerst als premier, vanaf 1953 als president) tot zijn dood in 1980 de facto de belangrijkste machthebber was in de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië. De overige vijf deelrepublieken waren Kroatië, Macedonië, Montenegro, Servië (Inclusief de autonome provincies Vojvodina en Kosovo) en Slovenië. Tito ontwikkelde een politiek stelsel waarbij gepoogd werd om elke vorm van nationalisme de kop in te drukken. Zo bestond er een Federatieraad, die functioneerde als overlegorgaan waar de deelrepublieken bestuurlijke kwesties gezamenlijk konden bespreken.¹⁶

Niettemin laaide het nationalisme regelmatig op, met name na Tito's overlijden in 1980. De maarschalk had geen opvolger aangewezen, waardoor Joegoslavië werd geconfronteerd met een machtsvacuüm. Daarnaast waren er ernstige economische problemen en bleek het nationaliteitsvraagstuk onder de oppervlakte van het fragiele Titoïstische evenwicht voort te woekeren; veel inwoners van Joegoslavië voelden zich in toenemende mate in eerste instantie 'Sloveen', 'Serviër', 'Kroaat' of 'Moslim'.¹⁷ De eerste tekenen van crisis kondigden zich aan in 1981 in Kosovo, toen de Albanese meerderheid van de autonome provincie demonstreerde voor (meer) onafhankelijkheid. Belgrado greep in en onderdrukte de opstanden. Kosovo was – in de ogen van Servische nationalist – een integraal en onvervreemdbaar onderdeel van Servië. De historische wortels van deze claim lagen in de *Slag op het Merelveld* (of de *Slag op het Lijsterveld* of de *Slag bij Kosovo Polje*) op 28 juni 1389, toen het Servische leger onder leiding van vorst Lazar een nederlaag leed tegen het Ottomaanse Rijk. De mythevorming rond deze slag speelt nog altijd een grote rol in het Servisch nationaal bewustzijn: christelijke Serviërs zouden hier – ondanks de nederlaag – de Turkse opmars naar Europa tot staan gebracht hebben. Prins Lazar is later heilig verklaard door de Servisch-orthodoxe kerk.

¹⁶ Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia* (Londen 1993), 31-34.

¹⁷ In Joegoslavië vormden de moslims niet alleen een religieuze, maar ook een etnische categorie. Zie ook

Ton Zwaan, 'Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995', in Boender, B. en W. ten Have, *The Holocaust and other Genocides. An Introduction* (Amsterdam 2012), 124-125.

Bosnië-Herzegovina

Afbeelding 3: kaart van Bosnië-Herzegovina, 1992

Afbeelding 4: Milošević op het Merelveld, in Kosovo, in 1989. Foto ANP

Het boegbeeld van het nationalisme onder de Serviërs werd Slobodan Milošević, de communistische partijleider in Belgrado. Hoewel hij aanvankelijk een tegenstander was van het Servisch nationalisme, werd hij na een bezoek aan Kosovo in 1987 geraakt door het vuur van de Servische natie: 'hij ging als een communist naar Kosovo Polje, en kwam terug als een Serviër'.¹⁸ Met name de beslissing om de autonomie van Vojvodina en Kosovo grotendeels teniet te doen ten faveure van toenemende Servische invloed (1988) en de toespraak van Milošević op de herdenkingsbijeenkomst van de Slag op het Merelveld (1989) wakkerden de onrust en verdeeldheid in Joegoslavië verder aan.¹⁹ Vooral Slovenië en Kroatië voelden zich bedreigd in hun autonomie door de toenemende macht van Servië (dat steun kreeg van Montenegro).²⁰

Tijdens de verkiezingen van 1990 behaalden nationalistische en/of pro-onafhankelijkheidspartijen in alle Joegoslavische deelrepublieken winst. In juni 1991 verklaarden Slovenië en Kroatië zich onafhankelijk, waarna het federale leger van Joegoslavië (hoofdzakelijk geleid door officieren van Servische komaf) ingreep. Schermutselingen in Slovenië duurden tien dagen, de oorlog tegen Kroatië ging gepaard met veel geweld en eiste duizenden slachtoffers, vooral in zomer en najaar van 1995. Beide staten werden onafhankelijk; datzelfde gold voor Macedonië, in september 1991.

In Bosnië-Herzegovina was de situatie nog gecompliceerder. De multi-etnische Socialistische Republiek Bosnië-Herzegovina werd voornamelijk bewoond door (overwegend islamitische)

18 Frank Westerman, *De slag om Srebrenica* (Amsterdam 2018), 133.

19 Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia* (Londen 1993), 36-42.

20 Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia* (Londen 1993), 37-38.

Bosniakken (44 procent), orthodoxe Serviërs (31 procent) en katholieke Kroaten (17 procent).²¹ In maart 1992 koos een meerderheid van de kiezers in Bosnië-Herzegovina voor onafhankelijkheid, in een referendum dat door Servië als ongrondwettelijk werd bestempeld. Als president werd de Bosniak Izetbegovic gekozen. In april 1992 werd de Republiek Bosnië-Herzegovina formeel erkend door de Europese Gemeenschap en de Verenigde Staten. Na de onafhankelijkheidsverklaring grepen kort daarvoor gevormde Bosnisch-Servische milities, ondersteund door de Servische regering van Milošević en het Joegoslavische Volksleger (JNA), de Republiek Bosnië en Herzegovina naar de wapens om het Servische grondgebied te ‘verenigen en te beveiligen’. Een felle strijd om territoriale controle volgde, vergezeld van etnische zuivering van de niet-Servische bevolking uit gebieden die al snel onder Servische controle vielen; in het bijzonder de Bosniakken in Oost-Bosnië, nabij de grens met Servië, werden vermoord en verjaagd. Deze ‘Bosnische Oorlog’ zou duren tot en met november 1995, waarna de Dayton-vredesakkoorden werden ondertekend door alle strijdende partijen. Sindsdien is het land verdeeld in twee entiteiten: de Federatie van Bosnië-Herzegovina en de Bosnisch-Servische Republiek (Republika Srpska).²²

Srebrenica en de Bosnische Oorlog

Toen – in 1992 – de oorlog in Bosnië-Herzegovina uitbrak, werd al snel duidelijk dat in de context van de complexe etnische en staatkundige samenstelling van de regio gevechtshandelingen samengingen met etnische zuiveringen (*ethnic cleansing*).²³ De politieke leider van de Bosnische Serviërs, Radovan Karadžić, lanceerde in mei 1992 het plan om de Bosnische bevolkingsgroepen fysiek van elkaar te scheiden. Verschillende Bosnische steden en dorpen werden vervolgens aangevallen door het Bosnisch-Servische leger (VRS) onder leiding van generaal Ratko Mladić, dat werd gesteund door het Joegoslavische Volksleger. De niet-Servische bevolking werd in veel gevallen vermoord, opgesloten in gevangenkampen of verdreven. Volgens onderzoek uit 2010 van het *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY* (de afdeling demografisch onderzoek) zijn er tijdens de Bosnische Oorlog minimaal 104.732 mensen uit Bosnië-Herzegovina gedood of vermist, onder wie 36.700 burger-slachtoffers (35 procent). Van deze burgerslachtoffers was 69,7 procent Bosniak (25.609); andere groepen burgerslachtoffers bestonden uit Serviërs (20,4%), Kroaten (4,7%), en andere etnische groepen (5,3%).²⁴

Een van de meest tragische gebeurtenissen in de regio was het beleg van Sarajevo. Gedurende de hele oorlog²⁵ omsingelde het Joegoslavische en later het Bosnisch-Servische leger de Bosnische hoofdstad. Tijdens dit beleg van Sarajevo stierven volgens het *Research and Documentation Center in Sarajevo* in totaal 13.952 mensen als gevolg van oorlogsgeweld, onder wie 9.429 Bosniakken, 3.573 Serviërs en 810 Kroaten. Meer dan 5.400 burgers werden gedood, het merendeel als gevolg van gevechtshandelingen, mortieraanvallen of door sluipluur.²⁶

21 https://en.wikipedia.org/wiki/1991_population_census_in_Bosnia_and_Herzegovina.

22 Ton Zwaan, 'Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995', in Boender, B. en W. ten Have, *The Holocaust and other Genocides. An Introduction* (Amsterdam 2012), 135-136.

23 Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia* (Londen 1993), 147-149.

24 ICTY figures, Demographic Unit. 2010 <https://epc2010.princeton.edu/papers/100880> (laatst geraadpleegd 17 januari 2020).

25 Meestal aangeduid als de periode tussen april 1992 en februari 1996 (zie *Lara J. Nettelfield, Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina* (Cambridge 2010), 96-98 en Zwierzchowski, Jan & Tabeau, Ewa (2010). *The 1992-95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-based multiple system estimation of casualties undercount* (PDF) (laatst geraadpleegd 10 januari 2020).

26 Demographic Unit, OTP (2003). 'Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995: A Study of Mortality Based on Eight Large Data Sources' (PDF) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Afbeelding 5: Ratko Mladić en Radovan Karadžić, tijdens de oorlog. Foto ANP

Al vroeg tijdens de Bosnische Oorlog werd er heftig gevochten in de heuvels rondom Srebrenica. Het overwegend door Bosniakken bewoonde gebied van Centraal Podrinje (de regio rond Srebrenica) was van strategisch belang voor de Serviërs, omdat anders geen territoriale eenheid zou kunnen worden gerealiseerd ten behoeve van de nieuwe Servische politieke entiteit *Republika Srpska*.²⁷ Daarom werden de Bosniakken met geweld verdreven uit hun woongebieden in Oost-Bosnië, hun huizen en moskeeën verwoest en meer dan 3.100 burgers vermoord. Het Bosnische Instituut in Londen heeft een lijst gepubliceerd van 296 dorpen en dorpjes rond Srebrenica die door Servische troepen zijn verwoest tijdens de eerste drie maanden van oorlog (april - juni 1992). Meer dan drie jaar vóór de genocide van Srebrenica verdreven Bosnisch-Servische nationalistenvan met steun van Servië en het Joegoslavische Volksleger (JNA) - ongeveer 70.000 Bosniërs uit hun huizen.²⁸

Tijdens het eerste oorlogsjaar werd Srebrenica bijna dagelijks blootgesteld aan beschietingen uit alle richtingen. Vooral Potočari was een belangrijk doelwit voor Servische artillerie en infanterie, vanwege het strategische belang ervan in de verdedigingslinie rond Srebrenica. Wereldwijd was de verontwaardiging over de etnische zuiveringen en het oorlogsgeweld groot, de roep om actie van de internationale gemeenschap nam sterk toe. Op 16 april 1993 nam de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties resolutie 819 aan, waarin werd geëist dat 'alle betrokken partijen (...) Srebrenica en omgeving beschouwen als een veilig gebied dat gevrijwaard moet zijn van elke gewapende

²⁷ http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=2771 (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

²⁸ Bosnian Institute UK, 'Prelude to the Srebrenica Genocide – mass murder and ethnic cleansing of Bosniaks in the Srebrenica region during the first three months of the Bosnian War (April–June 1992)' (2010) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

aanval of enige andere vijandige handeling'.²⁹ Srebrenica werd aldus tot *UN safe area* uitgeroepen: een gebied waar burgers veilig moesten zijn en blauwhelmen de vrede zouden bewaken. Op 18 april 1993 arriveerde de eerste groep Canadese UNPROFOR³⁰-troepen in Srebrenica. Op 8 mei 1993 werd overeenstemming bereikt over demilitarisering van de safe zone. Beide partijen zouden hun wapens, munitie en mijnen aan UNPROFOR overdragen, een overeenkomst die echter vanaf het begin door beide partijen werd geschonden.

De Servische autoriteiten leken vastbesloten het leven in de enclave onmogelijk te maken. Door de Servische omsingeling en de gebrekkige demilitarisatie ontstond er een schrijnend gebrek aan voorraden in Srebrenica. Groepen Bosniakken, vaak onder aanvoering van Naser Orić, commandant van de 28^e divisie van het (Bosniak) Leger van Bosnië-Herzegovina, ondernamen roof- en strooptochten. Hij zou niet alleen Servische dorpen en stellingen hebben geplunderd, maar ook tientallen Serviërs hebben vermoord. Orić werd later door het ICTY veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens het 'niet voorkomen van de moord en onmenselijke behandeling van Servische gevangenen' maar in hoger beroep vrijgesproken van alles wat hem ten laste was gelegd, inclusief directe betrokkenheid bij de moord of wrede behandeling van Serviërs, alsmede van verantwoordelijkheid voor de 'moedwillige vernietiging' van huizen en eigendommen.³¹

Tijdens de rechtszitting van het 'Joegoslaviëtribunaal' in de zaak Naser Orić werd onder meer vastgesteld dat Bosnisch-Servische strijdkrachten die de toegangswegen controleerden, veelvuldig hadden geweigerd om internationale humanitaire hulp - vooral voedsel en medicijnen - toe te laten tot Srebrenica. Als gevolg hiervan stierven talloze mensen - met name vluchtelingen van buiten Srebrenica - in de enclave door ondervoeding en koude, met name gedurende de winter van 1992/1993.

In 1994 raakte Nederland betrokken bij de verdediging van Srebrenica. Omdat Canadese troepen al in 1993 in het land gestationeerd waren, hadden zij direct volgend op het besluit dat Srebrenica een UN safe area was, de militaire honneurs waargenomen. Volgens het NIOD-rapport³² uit 2002 bracht een "mengeling van humanitaire bewogenheid en ambitie" de Nederlandse regering ertoe om 'op eigen initiatief en zonder voorwaarden vooraf een Luchtmobiel Bataljon beschikbaar te stellen voor de UNPROFOR-missie in Bosnië'. Nederland kreeg de bestemming Srebrenica, 'die door andere landen met kracht van argumenten werd geweigerd'.³³ Een van de redenen hiervoor was dat UNPROFOR en vooral landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (die grote aantallen militairen leverden), weinig aandacht hadden voor Srebrenica: het lag in het oosten van Bosnië, in veel opzichten ver verwijderd van de 'werkelijke' oorlogshaard Sarajevo. Er was - onder VN-staten - weinig animo voor aanvaarding van de VN-taak in Srebrenica en ook in Nederland raadden militaire adviseurs uitzending af vanwege de 'onuitvoerbaarheid van de missie'.³⁴ Maar politieke afwegingen prevaleerden en aldus arriveerde Dutchbat begin 1994 in de enclave, met de opdracht om de veiligheid van de Bosniakken in Srebrenica te waarborgen.

²⁹ [https://undocs.org/S/RES/819\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/819(1993)) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

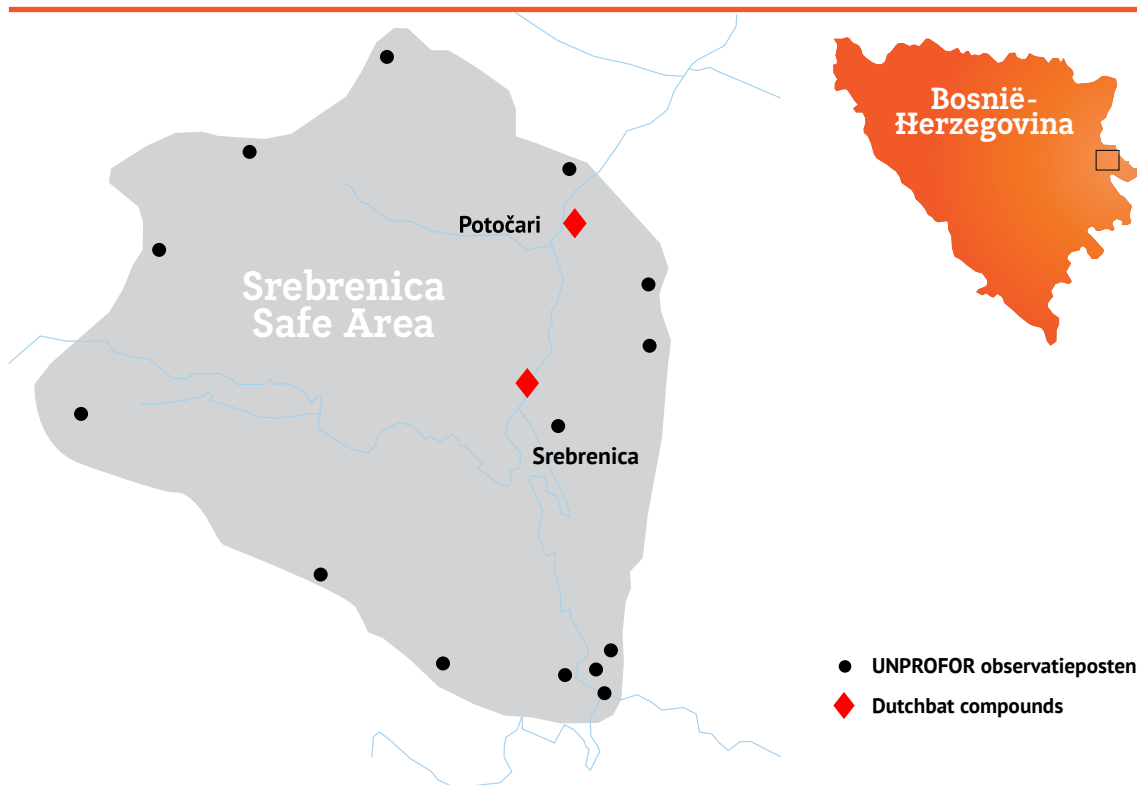
³⁰ United Nations Protection Force: de VN-vredesmacht in Kroatië en Bosnië en Herzegovina tijdens de Joegoslavische oorlogen tussen februari 1992 en maart 1995.

³¹ <https://web.archive.org/web/20060128063136/http://www.un.org/icty/indictment/english/ori-ai030723e.htm> en (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5132684.stm?ls>) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

³² In november 1996 ontving het toenmalige Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) de opdracht van het kabinet om onderzoek te doen naar de gebeurtenissen rond de val van Srebrenica. Op 10 april 2002 werd het rapport overhandigd aan de toenmalige minister van OCV, drs. L.M.L.H.A. Hermans.

³³ <https://www.niod.nl/nl/srebrenica-rapport/perssamenvatting-rapport> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

³⁴ Norbert Both, *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis 1990-1995* (Amsterdam, 2000), 216-217 en 237.

Afbeelding 6: UN Safe Area Srebrenica

Dutchbat was tot op zekere hoogte afhankelijk van de UNPROFOR-organisatie voor cruciale voorraden zoals brandstof. Voorts was men in de bevoorrading afhankelijk van de krijgsmacht in Nederland. De goederen bereikten Srebrenica over de weg. Dat betekende in de praktijk dat de aanvoer van goederen en personen van en naar de posities van Dutchbat volledig gecontroleerd werd door het VRS. De commandant van (de derde rotatie van) Dutchbat, luitenant-kolonel Karremans, verklaarde later dat het van belang was de Serviërs niet al te veel tegen zich in het harnas te jagen. Dutchbat was bovendien uitgerust met (te) licht materieel (een besluit van het ministerie van Defensie), maar werd wel geacht geweld te gebruiken wanneer bombardementen of gewapende aanvallen plaatsvonden, of wanneer humanitaire missies naar de enclave werden gehinderd. Volgens Both en Honing waren er tijdens de belegering van Srebrenica slechts 429 Nederlandse militairen aanwezig in de enclave, van wie de helft bestond uit ondersteunend personeel.³⁵

Het belangrijkste Servische offensief tegen Srebrenica begon op 6 juli 1995. Toen op 8 juli observatiepost Foxtrot aangevallen werd door Bosnische Serviërs, verliet de bemanning van deze OP haar post. Tijdens de terugtocht naar Srebrenica werd de Nederlandse militair Raviv van Renssen dodelijk getroffen door een granaat gegooid door een Bosniak.³⁶ Het VRS veroverde in

³⁵ [file:///U:/2018/srebrenica/united-nations-protection-force-unprofor-en-de-united-nations-peace-forces-unpf%20\(1\).pdf](file:///U:/2018/srebrenica/united-nations-protection-force-unprofor-en-de-united-nations-peace-forces-unpf%20(1).pdf) (12-13) en Jan Willem Honing en Norbert Both, *Srebrenica, reconstructie van een oorlogsmisdad* (Meppel 1996), 26-27.

³⁶ Het is nooit bekend geworden wie de granaat gooide. Ook burgers beschikten over kleine wapens en handgranaten ter verdediging van hun gezinnen. In een van de eerste krantenberichten (Trouw, 10 juli 1995) na het incident wordt gesuggereerd dat Bosniakken gefrustreerd raakten vanwege het verlaten van de OP door de Nederlandse militairen (<https://www.trouw.nl/nieuws/woedende-moslim-militairen-raken-25-jarige-boordschutter-raviv-rensen-vol-in-gezicht-bb64d8e1/>).

de daaropvolgende dagen nog enkele UNPROFOR-observatieposten; sommige OP-bemanningen trokken zich terug de enclave in, naar Srebrenica en Potočari, maar enkele groepen Dutchbatters prefereerden – met toestemming van de Dutchbatleiding – een vlucht naar de Servische kant, waar zij werden opgevangen en samengebracht in een hotel in het nabijgelegen Bratunac. Aldus beschikte de VRS over 'gijzelaars'. Tijdens de offensieven in en rond Srebrenica vroeg de commandant van Dutchbat (Karremans) herhaaldelijk maar tevergeefs om NAVO-luchtsteun. Slechts enkele NAVO-luchtaanvallen vonden uiteindelijk plaats op 11 juli, maar slecht zicht dwong de NAVO om deze operatie te annuleren. Verdere NAVO-luchtaanvallen werden geannuleerd na VRS-dreigingen om de Potočari-compound van de VN te bombarderen, Nederlandse en Franse militaire gijzelaars te doden en omliggende locaties aan te vallen waar 20.000 tot 30.000 burgervluchtelingen waren gesitueerd.³⁷ Op dat moment, de middag van 11 juli, stonden de Bosnische Serviërs ook al bijna bij het centrum van het stadje Srebrenica. Srebrenica viel. Meer dan 20.000 Bosniakken vluchtten naar Potočari, in de hoop daar bescherming te vinden bij Dutchbat, dat zijn grootste compound (kazerne) had ingericht in Potočari. De meeste mannen, circa 15.000, verzamelden zich in de loop van 11 juli in een uithoek van de enclave die nog niet door de Bosnische Serviërs was ingenomen. Ze startten rond middernacht de uitbraakpoging richting gebied onder controle van het (Bosniak) Leger van Bosnië-Herzegovina. De snelste groep zou er drie dagen over doen, sommige groepjes zwierven weken door de bergen. De helft van deze groep mannen zou de uitbraakpoging niet overleven. Zij werden opgepakt, en bij massa-executies vermoord.

In een benarde situatie onderhandelde Karremans op 11 en 12 juli met Mladić over een vrije aftocht voor de ingesloten burgers én van Dutchbat. Van deze onderhandelingen in een hotel in Bratunac, waar ook de gegijzelde Dutchbatsoldaten verbleven, werden door een Servische filmploeg opnamen gemaakt. Op deze beelden – die later de wereldpers haalden – was te zien dat Mladić de Nederlandse officier op brute wijze verweet dat hij opdracht had gegeven de Servische troepen aan te vallen. Karremans verontschuldigde zich door Mladić erop te wijzen dat hij slechts een uitvoerende rol had: "Ik ben een pianist. Niet schieten op de pianist".³⁸

De genocide van Srebrenica vond grotendeels plaats tussen 13 en 17 juli 1995, toen eenheden van het VRS onder het militaire commando van generaal Mladić en onder politieke leiding van de president van de *Republika Srpska*, Radovan Karadžić, meer dan 8.000³⁹ Bosnische moslims systematisch vermoordden. Het betrof voornamelijk mannen en jongens, die met name tussen 13 en 15 juli van dat jaar werden geëxecuteerd op een aantal locaties in geheel Oost-Bosnië. Zo'n 1.800 mannen en jongens waren met de vele duizenden vrouwen en bejaarden naar Potočari gegaan. Meer dan 6.000 personen waren toegelaten op de compound, ongeveer 15.000 anderen bivakkeerden in de buurt van de compound. Vanaf het middaguur op 12 juli begonnen Servische troepen Bosniak mannen en jongens uit de vluchtelingenpopulatie rond de compound in Potočari te verzamelen en op verschillende locaties vast te houden. De vrouwen en bejaarden werden afgevoerd met bussen en vrachtwagens tot vlakbij de frontlinie, ter hoogte van Kladanj. In de

37 <http://www.icty.org/x/cases/krstic/tjug/en/krs-tj010802e.pdf> (11-16) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

38 <https://www.youtube.com/watch?v=AZ7woyumciQ> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

39 Het NIOD-rapport (2002) en andere NIOD-publicaties vermeldden aanvankelijk dat het om circa 7.000 doden ging (zie bv.: Ton Zwaan, 'Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995', in Boender, B. en W. ten Have, *The Holocaust and other Genocides. An Introduction* (Amsterdam 2012), 135). De herdenkingsite www.srebrenica-herdenking.nl meldt dat inmiddels 8.372 namen officieel geregistreerd zijn als 'slachtoffers van genocide in Srebrenica in 1995'. Sommigen zijn begraven in Potočari, anderen worden nog steeds vermist (<https://www.srebrenica-herdenking.nl/slachtoffers.php?id=1>) (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Afbeelding 7: Ontmoeting van Dutchbatcommandant Karremans met Bosnisch-Servische generaal Mladić, in Bratunac, 11 juli 1995. Foto ANP

middag van 13 juli waren alle Bosniakken die niet op de compound waren toegelaten afgevoerd. De militaire leiding van Dutchbat besloot daarop tot het wegsturen van de Bosniakken uit de relatief veilige compound. Ze werden door Dutchbat uitgeleverd aan de Bosnische Serviërs, waarop zij werden gesepareerd en afgevoerd. Alle mannen en jongens werden geëxecuteerd. In 2019 vonniste de Hoge Raad – voor een deel in navolging van het gerechtshof van Den Haag in 2017 - dat de Nederlandse Staat gedeeltelijk aansprakelijk was voor de gewelddadige dood van 350 moslimmannen die bescherming hadden gezocht in de VN-compound. Volgens het hof hadden Dutchbat-militairen ‘onrechtmatig’ gehandeld door mee te werken aan deze deportatie en had de leiding van Dutchbat geweten moeten hebben dat de 350 mannen “een reële kans hadden op een onmenselijke behandeling of executie”.⁴⁰ Vrouwen en kinderen werden geëvacueerd naar veilige, door de Bosnische troepen gecontroleerde gebieden tientallen kilometers verwijderd van Srebrenica. Sommige Dutchbat-militairen waren getuigen van executies van Bosniak mannen door Servische militairen. Vrouwen en meisjes werden op weg naar voor hen veilig gebied veelvuldig lastig gevallen en tientallen werden uit de bussen gehaald en door Bosnische Serviërs verkracht en/of op andere wijzen seksueel misbruikt.⁴¹

40 <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Hoge-Raad-der-Nederlanden/Nieuws/Paginas/Nederlandse-Staat-in-zeer-beperkte-mate-aansprakelijk-in-zaak-Mothers-of-Srebrenica.aspx> en <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nederlandse-staat-aansprakelijk-voor-dood-350-moslimmannen-in-srebrenica-bcfa7e08/> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

41 <https://religionresearch.org/closer/2017/07/11/gender-en-genocide-mannen-werden-vermoord-vrouwen-verkracht-in-srebrenica/>. Voor informatie over Servische slachtoffers van verkrachtingen, zie: <https://www.trouw.nl/verdieping/niet-ieder-verkrachtingsslachtoffer-van-de-bosnie-oorlog-telt-even-zwaar-bb7de55d/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Enkele dagen na het gedwongen vertrek van de laatste groepen Bosniakken kregen de Dutchbatmilitairen een vrije aftocht naar Zagreb. Op 21 juli 1995 verliet Dutchbat Srebrenica. De beelden van het vertrek van Karremans (die van Mladić een schemerlamp meekreeg 'voor diens echtgenote'), de opgeluchte militairen die in Zagreb feestvierend in polonaise liepen, en de persconferentie van Karremans die de inname van Srebrenica een 'correcte militaire operatie' noemde, voedden de gevoelens van veel tijdgenoten dat Dutchbat de verdediging van de enclave te licht had opgevat. Al snel klonken verwijten van militaire incompetentie en zelfs van 'lafheid'. Onmiddellijk na de val van Srebrenica meende de Franse minister van Buitenlandse Zaken dat de Nederlandse militairen de strijd te snel hadden gestaakt. En reeds op 22 juli 1995 stelde socioloog Abram de Swaan in een artikel in NRC Handelsblad dat "de spraakmakende gemeente (...) vandaag de dag net zo karakterloos [reageert] op de slachtingen in Srebrenica als zestig jaar geleden op de misdaden van de nazi's".⁴²

Het duurde enige tijd voordat de berichten over massa-executies in Srebrenica de rest van de wereld bereikten. Dat hier sprake zou zijn van 'genocide' duurde nog langer, hoewel toenmalig minister Pronk (Ontwikkelingssamenwerking) al tijdens zijn bezoek aan Tuzla op 15 juli de vrees uitsprak dat er genocide gepleegd was op de moslimmannen en -jongens.⁴³ Andere ministers en politici vermeden dat woord tot na het vertrek van Dutchbat uit Bosnië-Herzegovina, op 21 juli 1995. De berichten over het verschrikkelijke lot van duizenden Bosniakken leidden tot de intensivering van de militaire acties tegen de Serviërs. Vanaf augustus 1995 werden Servische stellingen rond Sarajevo en elders in Bosnië doelwit van systematische bombardementen door NAVO-vliegtuigen. Uiteindelijk zou dit het VRS dwingen tot het beëindigen van de strijd en vervolgens leiden tot het einde van de Bosnische Oorlog en overeenstemming over de Dayton-Vredesakkoorden, op 21 november 1995.⁴⁴ In 1999 verscheen het VN-rapport over het drama van Srebrenica. Daarin gaf de VN aan gefaald te hebben in het streven naar bescherming van de burgerbevolking van de enclave. Ook werd gesteld dat de landen die na 1993 deelnamen aan de Bosnië-operatie onvoldoende informatie van hun militaire inlichtingendiensten hadden uitgewisseld. Het VN-rapport was voor velen een bevestiging van de indruk dat ook Nederland onvoldoende gecommuniceerd zou hebben vanuit Potočari en Den Haag, waardoor de indruk ontstond dat het streven van de Nederlandse regering er bovenal op gericht was geweest om Dutchbat snel en veilig de enclave uit te geleiden.⁴⁵

42 <https://www.nrc.nl/nieuws/1995/07/22/zijn-wij-laf-10445733-a986098> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

43 Mient Jan Faber, *Srebrenica. De genocide die niet werd voorkomen* (Baarn 2002), 158.

44 Ton Zwaan, 'Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995', in Boender, B. en W. ten Have, *The Holocaust and other Genocides. An Introduction* (Amsterdam 2012), 135-136.

45 Mient Jan Faber, *Srebrenica. De genocide die niet werd voorkomen* (Baarn 2002), 140-142 en <https://www.trouw.nl/nieuws/dutchbat-zweeg-uit-angst-voor-kameraden-b399343d/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Nasleep

Na de Bosnische Oorlog ging Srebrenica deel uitmaken van de *Republika Srpska*: de door de Dayton-overeenkomst gelegitimeerde Servische entiteit van Bosnië-Herzegovina. De eerste jaren na 1995 werd Srebrenica bewoond door Serviërs die ook voor de oorlog in die streek woonden, en Servische vluchtelingen uit andere delen van het land. De wederopbouw van het gebied liet lange tijd op zich wachten, onder meer omdat het de Servische Republiek ontbrak aan financiën. Terugkeer van Bosniakken kwam slechts langzaam op gang. Aan het einde van de jaren negentig waren het voornamelijk kleine groepjes ouderen die weer terugkeerden naar Srebrenica, anderen durfden de terugkeer niet aan. Volgens een volkstelling in 2013 bestond de populatie van Srebrenica officieel uit ruim 7.200 Bosniakken (54%) en ruim 6.000 Serviërs (45%).⁴⁶ Niet alle in Srebrenica ingeschreven Bosniakken wonen er ook permanent.

Het falen van Dutchbat om de enclave Srebrenica te beschermen werd een nationaal trauma in Nederland en leidde tot felle maatschappelijke debatten. Een ‘verkeerd behandeld’ fotorolletje (van een Nederlandse militair) met foto’s van vermoorde Bosniakken en mogelijk bewijsmateriaal van de massa-executies werd het tragische symbool voor de falende missie van Dutchbat en voor het bestaan van een mogelijke doofpotcultuur binnen het Ministerie van Defensie.⁴⁷ Zoals eerder vermeld verzocht de Nederlandse regering het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in 1996 om onderzoek te doen naar de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica. Het resulterende rapport telt ruim zesduizend pagina’s en werd gepubliceerd in 2002: *Srebrenica: een ‘veilig’ gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*.⁴⁸ Het NIOD concludeerde onder meer dat de Dutchbat-missie niet goed doordacht was.

Het rapport concludeert onder meer dat de missie een “zeer onhelder mandaat” had, dat er geen diepgaande informatie was ingewonnen bij de Canadese voorgangers in de enclave, dat Dutchbat niet adequaat was opgeleid voor deze specifieke taak en dat er geen duidelijke vertrekstrategie was.⁴⁹ Vanaf het moment van publicatie werd het rapport echter bekritiseerd. Overlevenden die bij de presentatie aanwezig waren, verlieten de zaal en uitten hun teleurstelling en frustratie. *Het Institute for War and Peace Reporting* noemde het NIOD-onderzoek ‘controversieel’, omdat ‘de enorme overvloed aan informatie het voor iedereen mogelijk maakt om er uit te halen wat men nodig heeft’.⁵⁰ Anderen noemden het rapport ‘vergoelkend’.⁵¹ De Nederlandse historicus Eelco Runia verweet de makers van het rapport te lijden aan ‘parallel processing’: doordat de auteurs zich te veel identificeerden met de Nederlandse ‘slachtoffers’ (Dutchbat), bevat ‘het rapport geen analyse, wijst het geen oorzaken aan en ontwijkt het zo willens en wetens de schuldvraag’.⁵²

Naar aanleiding van de conclusies van het NIOD-rapport aanvaardde de Nederlandse regering politieke medeverantwoordelijkheid voor het falen van de internationale gemeenschap en de

46 <https://www.citypopulation.de/php/bosnia-admin.php?adm2id=20567> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

47 <https://nos.nl/artikel/2041124-fotorolletje-srebrenica-ligt-nog-in-archieef.html> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

48 http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicarapportniod_nl.pdf (laatst geraadpleegd 15 januari 2020).

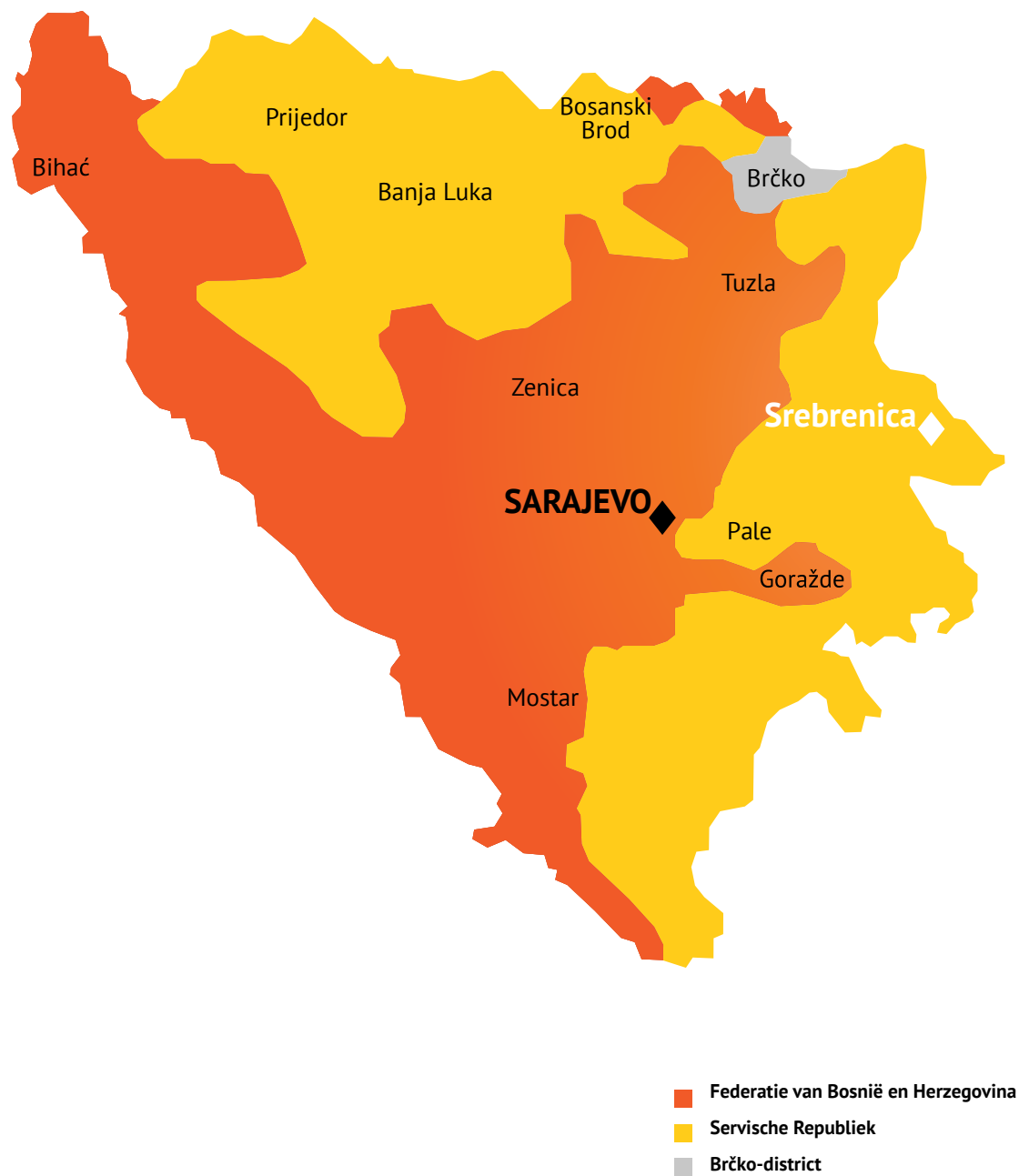
49 http://publications.niod.knaw.nl/publications/srebrenicarapportniod_nl.pdf (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

50 <https://iwpr.net/global-voices/controversial-srebrenica-report-back-table> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

51 <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/niod-rapport-is-te-vergoelkend-b30c046f/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

52 <https://historiek.net/felle-kritiek-op-srebrenica-rapport-van-het-niod/51823/> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Bosnië-Herzegovina

Afbeelding 8: Met de Dayton Vredesakkoorden (november 1995) worden in Bosnië-Herzegovina twee entiteiten geformaliseerd. Srebrenica ligt in de Servische entiteit, de Republika Srpska.

omstandigheden waarin het bloedbad plaatsvond. In april 2002, een paar weken na het verschijnen van het NIOD-rapport, bood minister-president Kok namens zijn regering om die reden ontslag aan. In Nederland ervoeren velen dit weliswaar als een belangrijke stap, maar voor nabestaanden en overlevenden was het ontslag niet overtuigend genoeg omdat het niet gepaard ging met erkenning van de fouten van Dutchbat en met excuses door de Nederlandse regering.

Een maand voor de presentatie van het NIOD-rapport publiceerde ook het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) een rapport over de val van Srebrenica, geschreven door Mient Jan Faber en bedoeld als een eigen kritische analyse waarin ook de kernvragen over het optreden van Dutchbat en de Nederlandse regering op een rij werden gezet.⁵³ Het IKV-rapport beschuldigde de Nederlandse regering en Dutchbat onder meer van nalatigheid met betrekking tot de evacuatie van de vluchtelingen, door het IKV gekenschetst als 'deportatie'. Aan het eind van het rapport worden verschillende scenario's geschetst waardoor het drama van Srebrenica mogelijk anders had kunnen aflopen. Niet iedereen was enthousiast over het IKV-rapport: premier Kok vond het 'eenzijdig', kamerlid Bert Bakker (D66), die het parlementaire onderzoek leidde naar de vredesmissies, noemde het 'gekleurd'.⁵⁴

In april 2002 besloot de Tweede Kamer – naar aanleiding van het NIOD-rapport – om een parlementaire enquête te houden naar de gebeurtenissen rond de uitzending van Nederlandse militairen naar Srebrenica. Een tijdelijke commissie werd ingesteld onder het voorzitterschap van Bert Bakker (D66). In januari 2003 publiceerde de commissie het rapport 'Missie zonder vrede'. Volgens de commissie:

- ◆ was Dutchbat met een onduidelijk mandaat naar Srebrenica vertrokken;
- ◆ hadden politici te weinig geluisterd naar de bezwaren die de top van de landmacht vooraf tegen de operatie hadden geuit;
- ◆ had Dutchbat bij de evacuatie van moslimmannen geen pogingen ondernomen om de moslims te vergezellen;
- ◆ werd door aarzelend optreden van de Franse VN-generaal Janvier luchtsteun onthouden toen Srebrenica ingenomen dreigde te worden;
- ◆ had de opperbevelhebber van de Nederlandse landmacht (Couzy) de minister van Defensie (Voorhoeve) onnodig in de problemen gebracht door informatie over oorlogsmisdaden niet te melden.⁵⁵

De enquêtecommissie spreekt in de conclusies nadrukkelijker dan het NIOD-rapport over Nederlandse fouten die waren gemaakt in juli 1995. De regering en de Tweede Kamer wilden echter niet verder gaan dan de eerdere formulering van voormalig premier Kok waarin Nederland de politieke *medeverantwoordelijkheid* erkende voor het falen van de internationale gemeenschap. In de woorden van premier Balkenende: "Het aanbieden van excuses is gekoppeld aan het hebben van schuld en die schuld ligt bij de moordenaars, onder wie Mladić en Karadžić".⁵⁶

53 Mient Jan Faber, *Srebrenica. De genocide die niet werd voorkomen* (Baarn 2002).

54 <https://www.groene.nl/artikel/niod-aan-zet> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

55 https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxvc/parlementaire_enquete_srebrenica_2002 (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

56 http://archieff.ntr.nl/nova/page/detail/nieuws/4878/Balkenende_%20geen%20schuld%2C%20geen%20excuses.html.

Afbeelding 9: Jaarlijks worden op 11 juli op een speciale begraafplaats in Potočari de stoffelijke overschotten begraven die in de twaalf maanden daarvoor geïdentificeerd zijn. Foto PAX

De (late) toekenning door de Nederlandse regering (in 2006) van een zogenaamd 'draaginsigne' aan de voormalige Dutchbat-militairen (uit 'erkenning voor hun gedrag in moeilijke omstandigheden') leverde echter weer veel kritiek op. Ook bij deze gelegenheid werd van rijkswege gewezen op het beperkte mandaat en de slecht uitgeruste aard van de missie. Overlevenden en familieleden van de slachtoffers veroordeelden de toekenning en noemden het een 'vernederende beslissing'. Protestbijeenkomsten vonden plaats in Den Haag, Assen (waar de ceremonie plaatsvond) en in Sarajevo. De Nederlandse ambassadeur werd door de Bosnische regering op het matje geroepen.⁵⁷ Ook buitenlandse kranten wijdden er kritische kolommen aan.

Bij de twintigjarige herdenking van de val van Srebrenica laaide de discussie echter opnieuw op. Er zouden afspraken gemaakt zijn over het niet te hulp schieten van Dutchbat, waar Nederland nooit over was geïnformeerd. Dit leidde – in 2016 – tot een verzoek van de Tweede Kamer om nader onderzoek. Wederom kreeg het NIOD de opdracht. Op basis van nieuwe informatie kwam het nieuwe NIOD-rapport tot de conclusie dat 'Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten in 1995 geen geheime afspraken hadden gemaakt over het stelselmatig weigeren van luchtsteun aan de Nederlandse blauwhelmen in Srebrenica'. Volgens vredesorganisatie PAX⁵⁸ leverde het nieuwe NIOD-onderzoek wel nieuwe informatie over het optreden van de Nederlandse regering en overheidsdiensten. Het rapport 'schetst een nogal onthutsend beeld van fouten van de veiligheidsdiensten BVD en MID in 1995'.⁵⁹

⁵⁷ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6207254.stm> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

⁵⁸ PAX is in 2007 voortgekomen uit de fusie van IKV en Pax Christi Nederland.

⁵⁹ <https://www.niod.nl/nl/nieuws/meer-duidelijkheid-geen-nieuwe-conclusies-rondom-de-val-van-de-enclave-srebrenica-juli-1995> en <https://www.paxvoorvrede.nl/actueel/nieuwsberichten/reactie-pax-op-niod-rapport-srebrenica> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Afbeelding 10: PAX organiseerde in 2016 een herdenking voor Raviv van Renssen, in samenwerking met zijn familie en Dutchbatters. Ook overlevenden van Srebrenica namen deel. Ook overlevenden van Srebrenica en vertegenwoordigers van de Nederlandse ambassade namen deel. Foto PAX

In 2004 stelde het ICTY en later ook het *International Court of Justice* dat de massa-executies van de mannelijke inwoners van de enclave alsmede de mishandeling van tussen de 25.000 en 30.000 Bosnische vrouwen, kinderen en ouderen als 'genocide' dienen te worden bestempeld.⁶⁰ In 1999 en 2005 beschreef Kofi Annan, toenmalig secretaris-generaal van de Verenigde Naties, de massamoord als de 'ergste misdaad op Europees grondgebied sinds de Tweede Wereldoorlog'. In een verklaring naar aanleiding van de tiende verjaardag van de massa-executies verklaarde hij dat, terwijl de schuld 'in de eerste plaats ligt bij degenen die het bloedbad hadden gepland en uitgevoerd en degenen die hen hielpen', de VN 'ernstige beoordelingsfouten hadden gemaakt die waren geworteld in een filosofie van onpartijdigheid'. Srebrenica, aldus Annan, was een 'tragedie die voor altijd de geschiedenis van de VN zou achtervolgen'.⁶¹ Dat de discussie over de genocide in Srebrenica nog niet voorbij was, bewees het veto uitgesproken door Rusland in 2015 tegen een resolutie van de VN-Veiligheidsraad. De resolutie is bedoeld om bij de twintigste verjaardag het bloedbad nogmaals te markeren als genocide. China, Nigeria, Angola en Venezuela onthielden zich van stemming en de overige tien leden van de raad stemden voor. Het Russische veto werd geprezen door de Servische president Tomislav Nikolić die zei dat Rusland 'een poging had voorkomen om de hele Servische natie als genocidaal te bestempelen'.⁶²

60 *ICI (26 February 2007): 'Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment'* (PDF) (166) en <https://www.nytimes.com/2007/02/27/world/europe/27hague.html?ref=world> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

61 <https://www.un.org/press/en/1999/19991011.sgsm7168.doc.html> en <https://www.un.org/press/en/2005/sgsm9993.doc.htm> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

62 <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/08/russia-veto-srebrenica-genocide-resolution-un> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Vanaf 2008 werden door het ICTY 45 Serviërs, twaalf Kroaten en vier Bosniakken veroordeeld voor oorlogsmisdaden tijdens de oorlogen in voormalig Joegoslavië. De voormalige president van de *Republika Srpska*, Karadžić⁶³, en VRS-generaal Mladić⁶⁴ werden veroordeeld tot levenslange gevangenisstraffen wegens (o.a.) misdaden tegen de menselijkheid en genocide. De Servische president Milošević werd beschuldigd van oorlogsmisdaden in verband met de oorlog in Bosnië, waaronder ernstige inbreuken op de Geneefse Conventies, misdaden tegen de menselijkheid en genocide. Hij overleed echter in 2006, voordat het proces kon worden beëindigd. In 2004 kwam de regering van Republika Srpska met een officiële verontschuldiging voor de misdaden in Srebrenica. De Bosnisch-Servische regering 'deelt de pijn van de families van de slachtoffers van Srebrenica, heeft spijt en verontschuldigt zich voor de tragedie', aldus de verklaring.⁶⁵ In april 2013 verontschuldigde de Servische president Tomislav Nikolić zich eveneens officieel voor het bloedbad, hoewel hij bleef weigeren om de gebeurtenissen in Srebrenica 'genocide' te noemen.⁶⁶ Inmiddels heeft het parlement van *Republika Srpska* het eigen rapport over Srebrenica al weer ongeldig verklaard; in de loop van 2020 komt een commissie met een nieuw rapport, met de 'werkelijke feiten over Srebrenica'. Ontkenningen van de genocide en verheerlijking van oorlogsmisdaden zijn de afgelopen jaren ook in Servië weer toegenomen.

Overlevenden en nabestaanden van de slachtoffers hebben getracht de (mede)verantwoordelijkheid van zowel de Staat der Nederlanden als van de Verenigde Naties voor de misdaden die werden gepleegd in Srebrenica in civielrechtelijke procedures vast te leggen. Pogingen om de VN aansprakelijk te stellen strandden op de immuniteit van de VN. De civielrechtelijke procedures in Nederland leverden wel successen op. Na een rechtsgang van meer dan tien jaar oordeelde de Hoge Raad, in 2013, dat Nederland verantwoordelijk is voor de dood van drie mannen: de vader en de broer van VN-tolk Hasan Nuhanović en de Dutchbat-elektricien Rizo Mustafic. In de middag van 13 juli zijn deze mannen door Dutchbat van de compound weggestuurd en dat had volgens de rechters niet mogen gebeuren. Een andere civielrechtelijke zaak werd aanhangig gemaakt door elf eisers, onder wie de organisatie 'Moeders van de enclaves van Srebrenica en Žepa', namens een groep van 6.000 overlevenden en nabestaanden. Zij meenden dat Dutchbat te weinig had gedaan om de bevolking te beschermen en daarnaast onrechtmatig had gehandeld door mee te werken aan de evacuatie van de vluchtelingen die naar de 'mini-safe area' van Dutchbat in Potočari waren gevlucht. De uitspraak in deze zaak door de Hoge Raad, in 2019, betekende een bevestiging van de eerdere uitspraak van het Haagse gerechtshof dat de Nederlandse staat gedeeltelijk aansprakelijk is voor de dood van zo'n 350 mannen die zich op de Dutchbat-basis bevonden. Hen wegsturen was onrechtmatig geweest. Het hof in Den Haag had geoordeeld dat de mannen een overlevingskans van dertig procent hadden gehad als Dutchbat hen niet had gedwongen het terrein te verlaten. De Hoge Raad meende dat de overlevingskans van de mannen als ze hadden mogen blijven slechts tien procent was. De staat is dus voor dat percentage aansprakelijk.⁶⁷ De overlevenden en nabestaanden reageerden overwegend boos en teleurgesteld, maar volgens NRC Handelsblad ging het hier om een "unieke uitspraak die wereldwijd nauwlettend is gevolgd", omdat zelden staten

63 <http://www.icty.org/x/cases/karadzic/ind/en/090218.pdf> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

64 <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/22/ratko-mladic-convicted-of-genocide-and-war-crimes-at-un-tribunal> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

65 <https://www.un.org/press/en/2004/sgsm9591.doc.htm> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

66 <https://www.bbc.com/news/world-europe-22297089> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

67 <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Hoge-Raad-der-Nederlanden/Nieuws/Paginas/Nederlandse-Staat-in-zeer-beperkte-mate-aansprakelijk-in-zaak-Mothers-of-Srebrenica.aspx> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

Afbeelding 11: PAX organiseerde in juni 2009 voor overlevenden en Dutchbatters een gezamenlijk bezoek aan het ICTY in Den Haag. Foto PAX

verantwoordelijk worden gehouden “voor de acties van hun soldaten tijdens vredesmissies”.⁶⁸ Ook vredesorganisatie PAX benoemde het baanbrekende juridische oordeel, en wees erop dat de eerdere stellingnames van Kok, Balkenende en andere politici met deze twee uitspraken van de Hoge Raad in feite onhoudbaar zijn geworden.

68 <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/07/19/unieke-uitspraak-hoge-raad-over-verantwoordelijkheid-van-staat-voor-doden-srebrenica-a3967662> (laatst geraadpleegd 27 november 2019).

3. Wat is goed geschiedenis- onderwijs?

Een centraal begrip in het geschiedenisonderwijs is 'historisch redeneren'. Hieronder verstaat men de activiteit waarin iemand informatie over het verleden organiseert ten einde historische verschijnselen te beschrijven, vergelijken en/of verklaren en waarbij hij of zij historische vragen stelt, contextualiseert, gebruik maakt van historische begrippen en structuurbegrippen en beweringen ondersteunt met argumenten die gebaseerd zijn op bewijs uit bronnen.

Historisch redeneren valt uiteen in verschillende componenten. De eerste component is het stellen van historische vragen. Dit is misschien wel de belangrijkste component van historisch redeneren. Historische vragen functioneren als motor voor het historisch redeneren. Het is van belang dat jongeren gestimuleerd worden om zelf dergelijke vragen te stellen. Het gaat bij historisch redeneren niet om vragen als wie, wat, waar en wanneer, maar meer om evaluatieve vragen, waardoor jongeren leren beargumenteren en hun eigen mening kunnen vormen op basis van bronnenanalyse.

Het is daarbij van belang – de tweede component – dat de historische context gekend wordt. Jongeren kunnen daardoor betekenisvolle relaties te leggen met de eigen of de andere tijd. Het leren contextualiseren is van waarde voor het functioneren in een pluralistische samenleving. Het begrijpen van de ander is een voorwaarde voor samenwerken en deelname aan het publieke debat. De derde component is het kritisch omgaan met bronnen om te voorkomen dat jongeren óf in nostalgie vervallen óf dat ze zich dat deel van het verleden niet kunnen toe-eigenen. Nostalgie, als onderdeel van de erfgoedomgang met het verleden, is net zo min als emotionele distantiëring onderdeel van historisch denken en redeneren.⁶⁹

“Het lijkt mij belangrijk dat deze geschiedenis op scholen wordt behandeld. Vooral gezien het feit dat Nederland bij dit thema een aanzienlijke rol heeft gespeeld; het is een deel van de vaderlandse geschiedenis. Ook zijn er in de jaren '90 veel vluchtelingen uit die regio naar Nederland gekomen, waardoor het mij goed lijkt om jongeren bij te brengen waarom zij hier verblijven.”

STUDENT LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

69 Jannet van Drie, & Carla van Bortel, 'Historical reasoning: towards a framework for analyzing students' reasoning about the past' in *Educational Psychology Review*, (2008) 20(2), 87-110.

Volgens de Canadese onderwijskundige Kieran Egan is het voor leerlingen in het primair onderwijs (als ook in de onderbouw van het voortgezet onderwijs) belangrijk dat de geschiedenis persoonlijk, concreet en verhalend wordt gemaakt.⁷⁰ Wetenschappers als de Duitse historicus Jürgen Kocka⁷¹ en de Canadese onderzoeker Peter Seixas⁷² hebben belangrijke maatschappelijke functies beschreven voor het (geschiedenis)onderwijs. De volgende opsomming is een overzicht van de inzichten die deze onderzoekers hebben geboden:

- ◆ **verklaren van hedendaagse verschijnselen:** veel actuele gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen zijn niet of nauwelijks te begrijpen of te relativiseren zonder iets te weten van de geschiedenis ervan.
- ◆ **het toekennen van historische betekenis:** hier gaat het om de beantwoording van de vraag waarom een thema significant is voor de huidige samenleving. Vaak genoemde criteria zijn dat een en ander significant is wanneer het gaat om menselijk gedrag dat resulteert in verandering of belangrijke betekenis. Dit betekent bijvoorbeeld dat militaire aspecten van een oorlog of verzetsheroïek relatief betekenisloos worden in vergelijking met de schending van mensenrechten, vervolgingen en genocide alsmede met de schending van het internationaal recht.
- ◆ **alert maken op de oorzaak- en gevolgrelaties en de omstreden rol van traditie:** geschiedenis handelt altijd over oorzaken en gevolgen van menselijk handelen, die veelzijdig en gelaagd zijn, die op korte en lange termijn kunnen worden gezien en afhankelijk zijn van menselijke actoren en culturele contexten. Geschiedenis is niet onvermijdelijk en maakt duidelijk waar tradities vandaan komen. Kennis van geschiedenis maakt bewuste keuzen mogelijk met betrekking tot het al dan niet in stand houden van tradities. Bijvoorbeeld het 'herdenken' van slachtoffers en het 'vieren' van vrijheid.
- ◆ **zicht geven op veranderingen en factoren die veranderingen bepalen:** bestudering van geschiedenis maakt duidelijk hoeveel moeite het kost om veranderingen tot stand te brengen en tot welke prijs ze tot stand komen, bijvoorbeeld in een oorlogssituatie. Geschiedenis is meer dan een reeks gebeurtenissen; het is een mix van continuïteit en verandering, een proces met keerpunten en verschillende perspectieven. De val van Srebrenica en de genocide op bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld, kan worden beschouwd als het complexe samenspel tussen verschillende militairen, de burgerbevolking, internationale organisaties en (internationale) politieke besluitvormingsprocessen.
- ◆ **construeren en interpreteren van het verleden door middel van primaire bronnen:** primaire bronnen openbaren de geheimen van het verleden en zijn belangrijke materialen voor docenten. Het belang van het stellen van goede vragen (wie, wat, waarom, welke, hoe) wordt vaak onderschat: bronnen moeten soms anders

70 Kieran Egan, *The Educated Mind. How Cognitive Tools Shape Our Understanding* (Chicago/London 1992).

71 J. Kocka, 'Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft', in: W. Oelmlüller, *Wozu noch Geschichte?* (München 1977).

72 P. Seixas en T. Morton, *The Big Six. Historical Thinking Concepts* (Toronto 2013).

gelezen worden en gezien vanuit de historische context met inbegrip van tegengestelde meningen. In dit opzicht is de geschiedenis van de omgang met 'Srebrenica' wellicht net zo interessant en betekenisvol als de geschiedenis van de historische gebeurtenissen zelf. Ook de vergelijking met de manier waarop deze geschiedenis in andere landen werd en wordt beschreven en/of herdacht is zinvol.

- ◆ **bieden van historische perspectieven:** het verleden is fundamenteel anders en dus moeilijk te begrijpen. Dat betekent dat jongeren moeten worden getraind in 'historische empathie'. Dat is niet hetzelfde als het krijgen van sympathie (bijvoorbeeld met slachtoffers van oorlogsgeweld): leerlingen zijn 'observers' van het verleden, geen deelnemers die zich daardoor identificeren met helden of slachtoffers (of zelfs daders).
- ◆ **zicht geven op het morele handelen van de mens:** welke verantwoordelijkheden komen voort uit oorlogsgeweld en mislukte vredesmissies? Dit kan leiden tot een anachronistische paradox, indien we het verleden beoordelen door middel van onze hedendaagse morele opvattingen. Aan de andere kant bestaan er universele waarden en kunnen we jongeren niet op 'neutrale' wijze laten kennismaken met volkerenmoord, misdaden tegen de menselijkheid of morele implicaties van (gebrek aan) menselijk handelen.

4. Herinneren of geschiedenis- onderwijs?

De Duitse wetenschappers Aleida en Jan Assmann hebben het verschijnsel van collectief herinneren onderzocht.⁷³ Wat een samenleving wil onthouden, vergeten of verdringen bepaalt mede wie men wil zijn. Actieve herinneringen worden zichtbaar voor het heden en de toekomst als betekenisvol ervaren. Het collectief geheugen kan worden onderverdeeld in het communicatieve en het culturele geheugen. Een herinnering wordt eerst gedragen door de mensen die een gebeurtenis of proces hebben meegemaakt: het communicatief geheugen. Daarna komt een herinnering pas terecht in het culturele geheugen. Als de herinnering niet meer afhankelijk is van het historische bewustzijn van een groep, bevindt de herinnering zich in het culturele geheugen.

Media, literatuur, kunst, muziek, gebouwen, maar met name monumenten, herdenkingen en het onderwijs vormen de weerslag van dergelijke lange-termijn collectieve herinneringen. Met andere woorden: wanneer de ooggetuigen er niet meer zijn (het communicatieve geheugen), wordt het onderwijs een belangrijke drager van het culturele geheugen.

Met betrekking tot de analyse van geschiedenisonderwijs en lesmethoden gebruik ik theoretische concepten die voornamelijk zijn afgeleid uit de narratologie en *collective memory studies*. Om te begrijpen hoe geschiedenisboeken in een samenleving functioneren, heeft cultuurwetenschapper James Wertsch *schematic narrative templates* (verhaalsjablonen) onderscheiden van *specific narratives* over het verleden.⁷⁴ De abstracte 'narrative templates' vormen volgens Wertsch het raamwerk waarbinnen specifieke narratieven worden gebruikt om gebeurtenissen uit het verleden te rangschikken en samen te smelten tot één verhaal. Zo kan de drang naar vrijheid van een bepaalde natie als motief voorkomen in verhalende interpretaties van het verleden, het overwinnen van een vijand of de behoefte aan erkenning van slachtofferschap.⁷⁵

Narrativiteit is het belangrijkste middel waarmee samenlevingen bepaalde gebeurtenissen in het verleden onthouden; het omvat moraliteit en verschaft ons geen objectieve informatie over hoe we het verleden kunnen vertegenwoordigen. In plaats daarvan omvat het morele kwesties die de

⁷³ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 2013) en A. Assmann and S. Conrad (eds.), *Memory in a global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (New York 2010).

⁷⁴ James Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, 49-51.

⁷⁵ James Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, 171-178.

vereenvoudiging van de verhalende interpretatie van het verleden bevorderen. Het collectieve geheugen is niet altijd gelukkig met meerdere interpretaties. Nationale verhalen worden dan begrepen als verhalen over dramatische fenomenen in de geschiedenis van de natie, gecentreerd rond nationale en heroïsche gebeurtenissen of interpretaties van die geschiedenis. Dergelijke 'nationale' verhalen zijn belangrijke instrumenten voor het creëren van gemeenschappelijke (nationale) identiteiten. Velen menen dat naties homogene culturele gemeenschappen moeten vormen, en dat de sociale cohesie en/of culturele eenheid van de natie in gevaar wordt gebracht door migratie- of globaliseringsprocessen. Vooral bij omstreden thema's in het geschiedenisonderwijs lijken nationale verhalen persistent te zijn en bieden ze ons nog steeds nationaal-mythische interpretaties van dat verleden.⁷⁶

Zoals Ricoeur heeft verklaard integreren we door verhalen te vertellen verschillende gezichts-punten op basis van emplotments. Maar wanneer het verleden buitengewoon gruwelijk of traumatisch is - zoals in het geval van Srebrenica - zijn bepaalde groepen belast met emotionele stress die hen belemmert bij het construeren van een samenhangend verhaal. Je kunt het verleden niet op afstand houden als je naar Srebrenica verwijst, ook omdat het relatief kort geleden is gebeurd.⁷⁷ Het onderwijs dient daarom een evenwicht te vinden tussen het affectieve en het cognitieve: jongeren kunnen gevoelens ontwikkelen als compassie en woede, maar tegelijkertijd moeten ze feitelijke 'waarheden' over het verleden leren. In het geschiedenisonderwijs is echter enige afstand tot het verleden nodig zodat jongeren historische empathie kunnen ontwikkelen in plaats van zich te identificeren met historische actoren.⁷⁸ Het probleem met empathie is echter dat het vaak wordt verward met 'sympathie', opgevat als een affectieve betrokkenheid bij (vaak) slachtoffergroepen. Historische empathie moet daarom niet worden gezien als 'het delen van gevoelens met mensen in het verleden', maar als het verkrijgen van inzicht in hoe en waarom mensen handelden zoals zij deden. Een van de problemen met empathie in het geval van Srebrenica is dat het thema sterk gepolitiseerd is en nog altijd omgeven met tegenstrijdige emoties. Daders en slachtoffers zijn – in bepaalde benaderingen – moeilijk van elkaar te onderscheiden en overlappen elkaar soms. Daarom is het belangrijk om het 'verhaal' over Srebrenica te vertellen vanuit meerdere perspectieven, teneinde meer historische afstand te genereren. Dergelijke 'multiperspectiviteit' stelt leerlingen in staat om 'verschillende perspectieven van personen uit verleden en heden [te] kunnen herkennen, onder woorden [te] kunnen brengen en [te] kunnen contextualiseren'.⁷⁹

“Ik kan me herinneren dat hier op school kort over is gesproken, maar niet uitgebreid omdat het geen examenstof was toen. Wat ik er verder van wist, was door de gesprekken met mijn ouders. Zij hebben mij daar wel eens over verteld. Het raakte me heel erg dat er zo iets verschrikkelijks gebeurd is waar Nederlanders bij betrokken waren. Ik vond het ook gek dat ik hier nauwelijks van gehoord had. Ik vind zeker dat dit in het onderwijs terug moet komen. Dit is belangrijk voor de Nederlandse geschiedenis maar ook voor de Europese geschiedenis. Het is zo'n grote gebeurtenis die niet vergeten mag worden.”

STUDENT LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

⁷⁶ Maria Grever, *Fear of Plurality*, 57-58.

⁷⁷ Maria Grever, 'Dilemmas of Common and Plural History', 82-83.

⁷⁸ Pieter de Bruijn, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources*, proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam 2014) 31.

⁷⁹ Pieter de Bruijn, *Bridges to the past*, 31 en 294-295 en K.L. Riley, 'Historical Empathy and the Holocaust: Theory into Practice', *International Journal of Social Education* 13 (1998) 138-141.

Slachtoffergeoriënteerde verhalen over de val van de enclave (welke slachtoffers dan ook) scheppen over het algemeen meer tijdelijke nabijheid en vergroten het gevoel van intimiteit met de geschiedenis.⁸⁰ In haar studie over narratologie onderscheidt Mieke Bal bijvoorbeeld 'externe focalisatie' in verhalen, waarbij het verhaal wordt verteld door een anonieme agent die het historische verhaal op een objectieve afstand onthult, van 'karakterfocus', waar de verteller zich opstelt als een van de deelnemers en daarom waarschijnlijk een subjectiever beeld schetst. Door karakterfocalisatie is het verleden dichterbij het heden gebracht, waardoor meer emotionele betrokkenheid ontstaat.⁸¹

80 Pieter de Bruijn, *Bridges to the past*, 35-38 en 219-220.

81 Pieter de Bruijn, *Bridges to the past*, 35-38 en 287-289.

5. Srebrenica in het geschiedenis- onderwijs

In het formele geschiedenisonderwijs moeten we een gedifferentieerd beeld schetsen. In het primair onderwijs besteden leerkrachten in de groepen 5 tot en met 8 gemiddeld (ruim) drie uur per week aandacht aan 'geschiedenis en wereldoriëntatie', vaak in relatie tot de Canon van Nederland.⁸²

De kerndoelen van het primair onderwijs zijn beschreven in het boekje Kerndoelen Primair Onderwijs.⁸³ Kerndoelen zijn globale beschrijvingen van belangrijke onderwishaoudens die een omschrijving van het onderwijsaanbod in hoofdlijnen aanbieden. De kerndoelen 'bevatten geen details en geen voorbeelden' en 'geven aan wat in elk geval aan alle kinderen moet worden aangeboden' tijdens hun loopbaan in het basisonderwijs. Scholen hebben de vrijheid zelf specifieke keuzes te maken en eigen didactische invullingen te kiezen. De kerndoelen 52 en 53 hebben betrekking op gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen in de geschiedenis van Nederland en kennis en inzichten hierover. Kerndoel 52 schrijft voor dat leerlingen leren over 'kenmerkende aspecten' van de tien tijdvakken zoals beschreven in het 'Advies van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming' (Commissie-De Rooy).⁸⁴ Kerndoel 53 bepaalt dat leerlingen leren over de belangrijke gebeurtenissen en personen uit de Nederlandse geschiedenis, die ze moeten kunnen verbinden met wereldhistorische gebeurtenissen en personen.⁸⁵

In zowel het primair als het voortgezet onderwijs is het geschiedenisonderwijs onderverdeeld in tien tijdvakken. De Commissie-De Rooy – die de tijdvakken invoerde - heeft voor een concentrische ordening van het geschiedenisonderwijs gekozen, zodat leerlingen in hun schoolloopbaan meerdere malen de hele geschiedenis doorlopen. Door middel van het tijdvakkenkader wordt een zekere hoeveelheid algemene historische kennis ('oriëntatiekennis') behandeld, waardoor leerlingen een steeds betere oriëntatie op het verleden zouden kunnen ontwikkelen. Deze oriëntatiekennis

82 [file:///C:/Users/bklml/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/geschiedenis-vakspecifieke-trendanalyse-2016%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/bklml/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/geschiedenis-vakspecifieke-trendanalyse-2016%20(2).pdf), 20 (laatst geraadpleegd 28-10-2019).

83 <http://tule.slo.nl/Inleiding/kerndoelenboekje.pdf> (geraadpleegd 28-10-2019).

84 De tien tijdvakken zijn: *Jagers en Boeren; Grieken en Romeinen; Monniken en Ridders; Steden en Staten; Ontdekkers en Hervormers; Regenten en Vorsten; Pruiken en Revoluties; Burgers en Stoommachines; Wereldoorlogen en Televisie en Computer*. <http://tule.slo.nl/OriëntatieOplezelfEnWereld/C-L52-Toelichting.html> (geraadpleegd 28-10-2019).

85 <http://tule.slo.nl/Inleiding/kerndoelenboekje.pdf>, 57 (geraadpleegd 28-10-2019).

wordt in verschillende onderwijsfasen terugkerend en in toenemende mate verdiepend behandeld, in samenhang met een aantal historische vaardigheden en benaderingswijzen (zoals het verzamelen, beoordelen en interpreteren van bronnen, het onderscheiden van continuïteit en verandering of van oorzakelijke verbanden en standplaatsgebondenheid). Het voordeel hiervan is dat leerlingen een basis aan historische kennis bezitten.⁸⁶ In het laatste tijdvak ('Tijd van Televisie en Computers', vanaf 1950 tot heden) wordt Srebrenica expliciet genoemd:

Srebrenica

- ◆ Het beëindigen van de Koude Oorlog heeft geleid tot andere functies/rollen van het Nederlandse leger. Zo hebben Nederlandse eenheden een rol gespeeld in het conflict in voormalig Joegoslavië
- ◆ De ongelukkige rol in Srebrenica heeft in Nederland diepe sporen nagelaten⁸⁷

In februari 2010 werd het wetsbesluit bekrachtigd waarin wordt aangegeven dat bij de formulering van kerndoel 52 de vensters van de Canon van Nederland zowel voor het basisonderwijs als voor het voortgezet onderwijs 'als uitgangspunt' dienen 'ter illustratie van de tijdvakken'. Wel bestaat er verschil tussen het geschiedenisonderwijs in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. In het basisonderwijs ligt de nadruk op de geschiedenis van Nederland, in het voortgezet onderwijs meer op internationale ontwikkelingen. De positie van de Canon van Nederland zal derhalve in het basisonderwijs verschillen van die in het voortgezet onderwijs. De verschillen worden voornamelijk bepaald door keuzes die scholen, leerkrachten en ontwerpers van leermiddelen maken.⁸⁸ De school kan "eigen accenten aanbrengen" (tot op het niveau van de toetsing) en hoeft niet elk venster te behandelen.⁸⁹

Uit onderzoek (uit 2002) blijkt dat de Canon op veel basisscholen is opgenomen in de kerndoelen. Leraren die de Canon in hun onderwijs gebruiken, zijn er over het algemeen positief over, net als over de website entoen.nu. We weten echter niet precies hoe de Canon in het onderwijs wordt gebruikt: sommige leerkrachten gebruiken er af en toe een klein onderdeel van, bij anderen heeft de Canon de methode vrijwel overbodig gemaakt. Ook in de onderbouw van het voortgezet onderwijs worden onderdelen van de Canon veelvuldig gebruikt.⁹⁰

Ook 'Srebrenica' is opgenomen in de *Canon van Nederland*, als één van de vensters met als titel *Srebrenica 1995*. De dilemma's van vredeshandhaving. Voor docenten en leerlingen is een keur aan achtergrondinformatie opgenomen: literatuurtips, filmclips (op verschillende niveaus), fotomateriaal, websites, musea en een overzicht van lesmateriaal.⁹¹ De canononderwerpen kunnen in het onderwijs gebruikt worden om de tien tijdvakken – en de kenmerkende aspecten daarvan –

86 *Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016* (SLO 2016), 11-12.

87 <http://tule.slo.nl/OrientatieOplezelfEnWereld/F-L5253.html> (laatst geraadpleegd 20-12-2019).

88 <http://tule.slo.nl/OrientatieOplezelfEnWereld/C-L52-Toelichting.html> (laatst geraadpleegd 28-10-2019).

89 <http://www.entoen.nu/faq/po-docent#verplicht> (laatst geraadpleegd 28-10-2019).

90 [file:///C:/Users/bklml/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosofEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/geschiedenis-vakspecifieke-trendanalyse-2016%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/bklml/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosofEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/geschiedenis-vakspecifieke-trendanalyse-2016%20(1).pdf), 21 (laatst geraadpleegd 28-10-2019).

91 <https://www.entoen.nu/nl/srebrenica> (laatst geraadpleegd 29-10-2019).

uit te werken en te illustreren. In de 'toelichting en verantwoording van de leerlijn' wordt onderstreept dat de Canon een 'waardevol instrument is, waar scholen bij de inrichting van het onderwijsprogramma niet aan voorbij behoren te gaan'.⁹²

"Ik ben er verbaasd over dat de focus telkens ligt op de genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar dat er niet écht naar het eigen verleden gekeken wordt. Ik vind dat dit thema in de geschiedenislessen thuishoort, omdat het belangrijk is voor persoonlijke ontwikkeling van leerlingen. Door het voorbeeld te geven als land in de vorm van zelfreflectie en toe te durven geven wanneer je fouten hebt gemaakt, ben je een voorbeeld. Als je als land niet naar je eigen geschiedenis gaat kijken geef je het slechte voorbeeld. Daarnaast voelt oorlog voor sommige leerlingen ver weg en kan men denken 'dat gebeurt nu niet meer', maar hiermee laat je zien dat het nog steeds in deze wereld gebeurt."

STUDENT LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

In Nederland hebben de meeste leerlingen (naar schatting 65%) na het 15^e levensjaar geen geschiedenisonderwijs meer. In de onderbouw van basis- en kaderopleidingen van het vmbo bestaat het vak geschiedenis helemaal niet: leerlingen krijgen les in het domein Mens en Maatschappij, gericht op 'een beter begrip van de wereld' (de eigen omgeving, Nederland, Europa, de wereld). Het leergebied Mens en Maatschappij kenmerkt zich eerder door een thematische dan door een chronologische aanpak. In het vmbo-tl (theoretische leerweg) wordt geschiedenis aangeboden in de onderbouw; op verschillende scholen is geschiedenis vanaf leerjaar drie al een keuzevak, op andere pas in het vierde leerjaar. Het aantal lessen varieert in klas 3 en 4 van twee tot vier per week. In de bovenbouw van het vmbo is geschiedenis in alle sectoren een keuzevak dat door een deel van de leerlingen gekozen wordt. In vmbo-bb en -kb (basisberoepsgerichte leerweg en kaderberoepsgerichte leerweg) deed in 2015 ongeveer 1% van het aantal leerlingen examen in het vak geschiedenis (604 van de 50.938 leerlingen), in vmbo-gt (gemengd/theoretische leerweg) is dat ongeveer 36% (21.588 van de 59.531 leerlingen).⁹³

In de onderbouw van havo/vwo is het schoolvak geschiedenis een verplicht vak, soms ook binnen het leergebied Mens en Maatschappij. Op havo en vwo zijn dat de eerste drie leerjaren. In de bovenbouw van havo en vwo is geschiedenis een verplicht vak in twee profielen (Economie & Maatschappij en Cultuur & Maatschappij) en een keuzevak in de overige twee profielen. In 2015 deden 36.041 van de 58.400 leerlingen havo-examen in geschiedenis (61%), en 18.589 van de 38.734 vwo-leerlingen (48%).⁹⁴

In 2021 komt 'Srebrenica' – voor het eerst - expliciet voor in de stofomschrijving voor het centraal schriftelijk geschiedenisexamen havo. Leerlingen worden geacht zich te verdiepen in drie zogenaamde 'historische contexten'⁹⁵, waar 'Nederland 1948-2008' er een van is. In de stofomschrijving staat geschreven:

⁹² <http://tule.slo.nl/OrientatieOplezefEnWereld/C-L52-Toelichting.html> (laatst geraadpleegd 28-10-2019).

⁹³ Verslag van de examencampagne 2015 voortgezet onderwijs (CITO 2015), 5 en Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016 (SLO 2016), 23.

⁹⁴ Verslag van de examencampagne 2015 voortgezet onderwijs (CITO 2015), 9.

⁹⁵ Een aantal kenmerkende aspecten is geclusterd in een 'historische context', die dus een verdieping van de leerstof opleveren. In het Havo-programma voor 2021 betreft dit de volgende historische contexten: *Het Britse rijk 1585-1900, Duitsland in Europa 1918-1991 en Nederland 1948-2008*.

Nederland moest in de jaren 1990 haar plaats in Europa en de wereld opnieuw bepalen. Tot in de jaren 1980 zag Nederland zich als gidsland. Er waren grote demonstraties tegen de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied. Door het einde van de Koude Oorlog kreeg de NAVO een andere rol en werden NAVO en de Europese Unie sterk uitgebreid. In Europa werd de Nederlandse invloed hierdoor kleiner. Na de val van Srebrenica werd Nederland terughoudender in haar internationale ambities.⁹⁶

In het Middelbaar Beroepsonderwijs in Nederland volgen bijna 508.000 studenten een mbo-opleiding op 63 scholen (cijfers mbo-raad, schooljaar 2018-2019).⁹⁷ Het vak geschiedenis bestaat niet in het mbo. Het onderdeel burgerschap bereidt mbo-studenten voor op volwaardige deelname aan de maatschappij. De vaardigheden, houding en kennis die daarbij horen zijn beschreven in vier burgerschapsdimensies: de politiek-juridische dimensie, de economische dimensie, de maatschappelijk-sociale dimensie en de dimensie vitaal burgerschap. Scholen en individuele docenten bepalen de inrichting van burgerschap; er zijn enkele uitgeverijen die materiaal hebben ontwikkeld. In het verlengde hiervan is de onderwijskwaliteit van burgerschap op het mbo zeer divers en is er een grote behoefte aan professionele ontwikkeling en samenwerking met maatschappelijke organisaties. Voor het Hoger Beroepsonderwijs zullen alleen enkele lerarenopleidingen interessant zijn als doelgroep. Deze opleidingen (alsmede de eerstegraadsopleidingen aan universiteiten) zijn gesprekspartners in pedagogisch en didactisch opzicht en kunnen als professionals worden geraadpleegd. Door internationale vergelijking en uitwisseling van studenten en docenten kan er een beter begrip ontstaan over de verwerking van de geschiedenis van 'Srebrenica'.

⁹⁶ https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-geschiedenis-havo-2021/2021/havo/f=/geschiedenis_havo_2021_versie_4.pdf, 22.

⁹⁷ <https://www.mboraad.nl/het-mbo/feiten-en-cijfers/studenten-het-mbo> (laatst geraadpleegd 29-10-2019).

6. Srebrenica in leermiddelen

De hier geanalyseerde lesmethodes en lespakketten bieden geen volledig overzicht van de representatie van 'Srebrenica' in de leermiddelen voor het schoolvak geschiedenis. Het betreft uitdrukkelijk een verkenning. Uitgeverijen openbaren geen gebruikersgegevens of informatie over relatieve marktaandeelen; de keuze voor de onderzochte lesmethodes is deels gebaseerd op indicaties van docenten.⁹⁸

In twee van de geanalyseerde geschiedenismethodes voor groep 8 van basisscholen wordt 'Srebrenica' besproken in de context van de vredesmissies. Met paragraaftitels als 'samenwerken voor vrede'⁹⁹ en 'werken aan vrede'¹⁰⁰ wordt dit nog eens onderstreept. Met name in *Brandaan* wordt relatief veel en genuanceerde historische informatie geboden over het uiteenvallen van Joegoslavië, de burgeroorlog en de rol van de Verenigde Naties en Dutchbat. In de methodewijzer (handleiding voor docenten) wordt gesteld dat in het vak geschiedenis de samenhang 'tussen de interpretatie van het verleden, het begrijpen van het heden en het perspectief op de toekomst' centraal staat.¹⁰¹ Docenten krijgen daartoe handreikingen: zo kan de actualiteit in voormalig Joegoslavië worden besproken: 'In het voorjaar van 2008 waren VN-troepen nog steeds in dit gebied om de strijdende partijen uit elkaar te houden. Vertel de kinderen hoe de stand van zaken op dit moment is'. Ook wordt er aandacht besteed aan de morele dilemma's van de Nederlandse militairen: 'Vertel dat veel Nederlandse soldaten wel aanvoelden wat er met de Bosniërs stond te gebeuren. Toch mochten ze niet ingrijpen. Vraag: 'Wie bepaalt dat? Moet je gehoorzamen?'. En: 'De VN hadden Srebrenica uitgeroepen tot een *safe area*. Vraag: 'Als je dat doet, geeft dat ook verplichtingen naar de mensen die daar naartoe komen. Welke verplichtingen volgens jou?'.¹⁰² Ook de juridische nasleep van de genocide komt aan bod: 'De 'speciale rechtbank' voor de oorlogsmisdadigers die in Den Haag werd opgericht 'kon eerlijk beslissen over een geschikte straf, omdat in 'hun eigen land een eerlijk proces moeilijk' was. Docenten wordt aangeraden om te discussiëren over de vraag wie verantwoordelijk was voor de massamoord: 'Vraag: 'Vind je dat alleen de leiders oorlogsmisdadigers zijn? Waarom?'.¹⁰³ En in het lesboek staat:

De soldaten van de Verenigde Naties gaan naar een gebied om de vrede te bewaren. Niet om met een van de partijen mee te vechten. Dan wordt de oorlog alleen maar

⁹⁸ De titels van de hoofdstukken en paragrafen suggereren anderszins; de hier opgesomde contextualisering komt voort uit een inhoudelijke duiding van de leermiddelen.

⁹⁹ *Wijzer!* (antwoordenboek 8) 2014, 110.

¹⁰⁰ *Brandaan* (lesboek 8) 2008, 107.

¹⁰¹ *Brandaan* (methodewijzer) 2008, 2.

¹⁰² *Brandaan* (leswijzer thema 5) 2008, 24-25.

¹⁰³ *Brandaan* (leswijzer thema 5) 2008, 26.

Methode	Niveau	Historische context	Aantallen pagina's besteed aan Srebrenica
Brandaan. Geschiedenis (lesboek en antwoordenboek)	Groep 8 basisschool (vanaf 2008)	Tijd van televisie en Computers: Opnieuw oorlog ('Eindelijk vrede?')	5
Wijzer! Geschiedenis (leerwerkboek)	Groep 8 basisschool (2014)	Tijd van televisie en Computers: samenwerken voor vrede	0,3
Geschiedeniswerkplaats	3 vwo (onderbouw 2014) 3 havo (onderbouw 2014)	De wereld van nu: eenheid en verdeeldheid in Europa ('de Bosnische oorlog')	1
	4 vmbo-kgt	Na de Koude oorlog ('bloedige oorlogen')	0,4
Sprekend Verleden	Handboek 4/5/6 vwo (2016) en Leerwerkboek 4/5/6 vwo (2019)	De tijd van de Koude Oorlog: 'oorlogen: te voorkomen of 'fatsoenlijk' te voeren?' (2016). De tijd van de Koude Oorlog: 'de Verenigde Naties' (2019)	0,5/1
Memo	3 VWO (hand- en werkboek onderbouw 2016)	Nederland in de 20e eeuw: 'Nederland en de wereldpolitiek'	0,3
MeMo	Themakatern vwo Parlementaire Geschiedenis (2007)	Examenvragen: 'vragen stellen en bruikbare gegevens selecteren uit bronnen'	1
Memo	Handboek en Werkboek 4 vmbo KGT (2016)	Einde van de Koude oorlog	0
MeMo	Handboek en Werkboek vwo (2008), Handboek havo (2008), Leer/opdrachtenboek havo (2011), Leer/Opdrachtenboek vwo (2016) (inclusief digitaal lesmateriaal)	'De wereld na 1989'	0,3 (2011) (alle overige 0,2)
Memo	Examenkatern havo (2021)	Nederland 1948-2008 ('De Nederlandse maatschappij (1978-2008)')	0,3
Forum	Geschiedenis bovenbouw havo (2019)	Nederland van emigratieland tot immigratieland ('Nederland internationaal')	0,2
Feniks	3 vwo (onderbouw)	Overvloed en onbehagen: 'Een nieuwe wereldorde' (einde Koude Oorlog)	1,5 (handboek) en 0,5 (werkboek)
	3/4 vmbo (bovenbouw 2010)	Naar een nieuwe eeuw: 'Een nieuwe wereld?' (2010)	0,4
	Themakatern vwo: Oorlog en vrede (2014) (in het havo-katern ontbreekt Srebrenica)	De Verenigde Naties (Vijftig jaar Verenigde Naties) (2014)	0,5
	havo (bovenbouw 2012)	Tijd van televisie en computers: 'Europa: van verdeeld naar één'	0,4

Tabel 1. Overzicht onderzochte lesmethoden voortgezet onderwijs, het historisch kader waarbinnen de oorlogen in voormalig Joegoslavië/Srebrenica wordt behandeld en aantallen pagina's gewijd aan Srebrenica.

groter. In Srebrenica vochten de Nederlandse soldaten niet terug toen de Serviërs de stad veroverden. Maar was dat terecht?

'Wat in Srebrenica gebeurde was verschrikkelijk,' zeiden de mensen in Nederland. Sommige mensen zeiden: 'maar wat konden de Nederlandse soldaten doen? Het Servische leger zou te sterk geweest zijn voor ze. En ze hadden de opdracht om niet mee te doen in de oorlog.' Anderen zeiden: 'maar bijna iedereen kon raden wat de Serviërs van plan waren. Dan moet je toch iets doen!'. De Nederlandse minister-president vond in elk geval dat er fouten waren gemaakt. Hij nam ontslag om wat er in Srebrenica was gebeurd.¹⁰⁴

De val van de enclave en de genocide op de Bosniak mannen en jongens zelf komen in de meeste lesmethoden voor basis- en voortgezet onderwijs zeer beknopt ter sprake. Uit de analyse blijkt tevens dat de meeste leermiddelen de brede historische context van de oorlogen in voormalig Joegoslavië, of de aanloop naar 'Srebrenica' en de gebeurtenissen tijdens de val van de enclave nauwelijks bespreken. Een van de lesmethoden (2008) citeert een artikel in NRC Handelsblad uit juli 1999, onder de kop: 'Het verhaal van een 'bloedige burgeroorlog'. Men bespreekt hier 'etnisch geweld in het Kosovaarse dorp Celina', waar een team van Scotland Yard 73 lichamen had opgegraven van de 'door de Serviërs vermoorde dorpelingen'.¹⁰⁵ Over Srebrenica wordt in deze editie met geen woord gerept, maar wel in de edities van 2011 en 2016:

De Verenigde Naties (VN) probeerden met vredestroepen de burgerbevolking te beschermen, maar slaagden daar niet altijd in. In 1995 werd het Nederlandse VN-bataljon (Dutchbat) in de Bosnische stad Srebrenica onder de voet gelopen door Servische troepen, die vervolgens 8.000 Bosnische moslims vermoordden. In 2002 nam de Nederlandse regering voor dit drama gedeeltelijk de verantwoordelijkheid op zich en trad zij af.¹⁰⁶

Over wie de 'daders' waren van de 'misdaden' - het woord 'genocide' wordt nauwelijks gebruikt in de leermiddelen - in Srebrenica zijn de leermiddelen nagenoeg eensluidend: de (Bosnische) Serviërs waren de aanstichters en uitvoerders van de massamoord op de moslimbevolking. Dutchbat kon als omstander weinig aanrichten om het drama te voorkomen. In *MeMo* (2007) lezen we dat '600 Nederlandse soldaten van Dutchbat ... de militaire beschermers [waren] van de moslimgemeenschap. Zij konden niet verhinderen dat de Bosnisch-Servische troepen onder leiding van Mladić 8000 moslimmannen en jongens bij elkaar dreven en in koelen bloede vermoordden.¹⁰⁷ En in *Feniks* (2010): 'toen Servische soldaten 8000 Bosnische mannen meenamen en hen in een stadion vermoordden, kregen de Nederlanders geen toestemming van de VN om dit te voorkomen. 'Srebrenica' was de grootste massamoord in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog'.¹⁰⁸ 'Bosnische Serviërs' en 'Serviërs' worden vaak door elkaar gebruikt:

Bosnische Serviërs, die steun kregen van Servië en het leger van voormalig Joegoslavië. Veroverde gebieden werden door de Serviërs 'etnisch gezuiverd'. Gruwelijke beelden over deze moordpartijen schokten de wereld. De VN kondigden eerst een

104 *Brandaan* (lesboek 8) 2008, 107.

105 *MeMo* (handboek VWO) 2008, 155.

106 *Memo* (leer/opdrachtenboek VWO) 2016, 361-362.

107 *MeMo Geschiedenis voor de Tweede Fase* (Themakatern vwo Parlementaire Geschiedenis) 2007, 400.

108 *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 127

wapenembargo en vervolgens een speciaal wapenembargo tegen Servië af. Daarna stuurden ze (te weinig) VN-troepen om de vrede te herstellen; de lidstaten stonden niet te trappelen om zich in dit wespennest te steken.¹⁰⁹

Toen ook Bosnië zich in 1992 onafhankelijk verklaarde, brak daar een bloediger burgeroorlog uit. De Bosnische Serviërs... wilden het grootste deel van Bosnië bij Servië voegen. Knokploegen verdreven de niet-Serviërs. Deze etnische zuivering leidde tot een genocide: honderdduizenden mensen werden vermoord.¹¹⁰

In Bosnië hadden de VN vijf steden aangewezen als 'veilige gebieden'. Een daarvan was Srebrenica. Voor de oorlog woonden er 36.000 mensen, van wie driekwart moslims en een kwart Serviërs. Vanaf 1992 veroverden de Serviërs tientallen dorpen in de omgeving. Ze verdreven de moslims, van wie velen vluchtten naar Srebrenica.¹¹¹

Toch wordt het rigide goed-fout-patroon niet altijd en overal toegepast. Herinneringscentrum Kamp Westerbork - samen met het Landelijk steunpunt gastsprekers WO II-heden - publiceerde in 2006 een lespakket over de genocide in Srebrenica onder de titel 'Het drama van Srebrenica'. De lessenserie is bedoeld voor basisschoolleerlingen en leerlingen uit de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Enkele van de leerdoelen zijn 'het kennen van de oorzaken van de val van Srebrenica' en de 'behandeling van de actualiteit, in relatie tot grondrechten'.¹¹² Het lespakket kan gebruikt worden als voorbereiding op een klassengesprek met ooggetuigen, zoals een Dutchbat-veteraan of een vluchteling. De bedoeling is dat 'aan de hand van (...) persoonlijke ervaringen' duidelijk wordt 'wat de doorwerking van die gebeurtenissen op een mensenleven is'.

In 'Het drama van Srebrenica' worden in eerste instantie de Bosnische Serviërs aangeduid als daders en agressors, maar het perspectief verschuift later: 'Toen gebeurde waar we zo bang voor waren. Een soldaat werd zwaar gewond binnen gebracht. Getroffen door een handgranaat van de moslims, die wij juist tegen de Bosnische Serviërs moeten beschermen. Het was om gek van te worden. Die smerlappen schoten op hun helpers! We moesten nota bene op de Wereldomroep horen dat hij is overleden. Is dat niet om uit je vel te springen!'¹¹³ En: 'Beide partijen halen de trekker gemakkelijk over. En tegen die moordpatrouilles begin je niet veel.'¹¹⁴ En: 'Nog geen week geleden is Srebrenica hevig beschoten. 'De Bosnische Serviërs,' zeiden de moslims. 'Zij zijn door een oude mijningang de enclave binnengeslopen. Kunnen ze zoveel mogelijk inwoners doodschietsen.' 'Klopt niets van,' zeiden onze jongens van de Explosieven Opruimingsdienst. 'De moslims hebben het zelf gedaan.' Bij zulke berichten gaat het je duizelen. De moslims zouden in hun eigen stad hebben rond geknald om de Bosnische Serviërs van oorlogsmisdaden te kunnen beschuldigen? En dan te bedenken dat er een oude vrouw bij is omgekomen en er twee gewonden zijn gevallen. Hoe zit dat nu? Wel weet ik dat wij hier in het kamp steeds vaker beschoten worden. Afgelopen zondag drie keer in één nacht. Geen mens gewond. Een wonder.'¹¹⁵

109 *Feniks* (thematikern Oorlog en Vrede vwo) 2014, 23..

110 *Geschiedeniswerkplaats* (Informatieboek 3 havo) 2014, 135.

111 *Geschiedeniswerkplaats* (Informatieboek 3 havo) 2014, 136.

112 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2003) handleiding, 1.

113 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), werkblad 2D, 1.

114 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), bijlage bij les 2, 6.

115 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), bijlage bij les 2, 9.

Afbeelding 12: meest voorkomende namen in leermiddelen voor het voortgezet onderwijs

In andere leermiddelen worden de Dutchbatsoldaten hier en daar (vaak impliciet) bekritiseerd. Zoals we hebben gezien beschouwt het merendeel van de methoden Dutchbatters als slachtoffer van een falende internationale gemeenschap en Nederlandse overheid. Maar in *Sprekend Verleden* (2019) wordt gesteld dat 'volgens een vonnis van de rechtbank van Den Haag uit 2017 ... de Dutchbat-militairen 'onrechtmatig' mee[werkten] aan de evacuatie van 350 moslimmannen uit de relatief veilige VN-compound. Nadat Dutchbat hen had uitgeleverd aan de Bosnische Serviërs werden zij geëxecuteerd.¹¹⁶ En in *Geschiedeniswerkplaats* (2014):

Op de Nederlandse basis hadden duizenden moslims bescherming gezocht. Ze werden allemaal weggevoerd. Hoewel er aanwijzingen waren dat het met de mannen niet goed zou aflopen, hielpen de Nederlanders de Serviërs om de mannen te scheiden van de vrouwen en de kinderen. Later bleek dat de Serviërs daarna genocide hadden gepleegd: ze hadden 8000 moslimmannen en -jongens gedood.¹¹⁷

In een werkboekopdracht bij *Feniks* (2010) kunnen leerlingen een onderzoek gaan uitvoeren naar de 'massamoord bij Srebrenica'. Via Feniks-online kunnen ze de conclusies van het NIOD-rapport inzien. Uiteindelijk dienen ze gezamenlijk een vonnis te schrijven waarin ze oordelen over de schuldigen aan de massamoord in Srebrenica. 'Mogelijke schuldigen zijn: Dutchbat en de bataljonsleiding, de Bosnisch-Servische VRS en Mladić, ex-president Milošević, de AbBiH¹¹⁸, de VN-leiding, de Nederlandse regering'.¹¹⁹

¹¹⁶ *Sprekend Verleden* (Leerwerkboek Bovenbouw vwo) 2019, 205.

¹¹⁷ *Geschiedeniswerkplaats* (Informatieboek 3 havo) 2014, 136.

¹¹⁸ Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

¹¹⁹ *Feniks* (werkboek 3 vwo) 2010, 157-158.

Sommige leermiddelen geven aan dat er pas een einde kwam aan de oorlogen in voormalig Joegoslavië en het bijbehorende geweld door ingrijpen van de VS. Onder Amerikaanse leiding bombardeerde de NAVO in 1995 de Bosnisch-Servische troepen, en werd Servië gedwongen Bosnië op te geven. In *Feniks* (2010) lezen we – impliciet - over de machteloosheid van Europa en de VN:

De Amerikanen wilden zich buiten dit conflict houden en lieten bemiddeling en ingrijpen over aan de Europese Gemeenschap. Nadat pogingen om de vijandelijkheden met onderhandelen te stoppen waren mislukt, grepen de Verenigde Naties in. Er werden 'veilige zones' ingesteld om de bevolking te beschermen. In NAVO-verband werden Europese troepen ingezet om de oorlog een halt toe te roepen. De NAVO nam met deze acties een rol op zich die normaal de VN vervult.¹²⁰

In *Geschiedeniswerkplaats* (2014) stelt men dat Servië in 1999 met geweld had geprobeerd om de afscheiding van 'zijn' provincie Kosovo te voorkomen. 'Na nieuw NAVO-ingrijpen werd ook Kosovo onafhankelijk. Uit Joegoslavië ontstonden daardoor uiteindelijk zeven onafhankelijke staten'.¹²¹ En: er kwam pas vrede 'nadat de toenmalige president Clinton zich met het conflict bemoeide'.¹²² In *Feniks* (2014) lezen we dat het gevolg van de massamoorden in Srebrenica was 'dat een coalitie van Amerikanen en Kroaten een einde aan de oorlog maakte'.¹²³ En toen Milošević de onafhankelijkheid van Kosovo niet accepteerde 'en een leger stuurde, leek de ellende van de Bosnische oorlog zich te herhalen. Dit keer bleef de wereld niet toekijken. Onder leiding van de Verenigde Staten vielen bommenwerpers van de NAVO de soldaten van Milošević aan. Ook werd de Joegoslavische hoofdstad Belgrado gebombardeerd. Milošević gaf zich gewonnen. Kosovo werd onafhankelijk, maar nog steeds zijn de VN en de NAVO er de baas'.¹²⁴

"Het verbaasde mij enorm dat dit rond het jaar 2000 toch een redelijk grote rol heeft gespeeld in Nederland. Nu ik er colleges over heb gehad, heb ik mijn moeder gevraagd of zij zich iets hierover kon herinneren, ze antwoordde toen kort: 'ja, dat was wel heftig'. Nogmaals, ik ben er dit jaar voor het eerst mee in aanraking gekomen dus voor mij is alles nogal nieuw en daarmee dus ook best heftig. Aangezien het bij de Nederlandse geschiedenis hoort en ik er zelf eigenlijk nu pas mee in aanraking kom, vind ik het wel een gemis dat ik dit niet eerder op de middelbare school heb besproken. Dus ja, in mijn ogen hoort dit onderwerp zeker thuis in de geschiedenislessen in welke vorm dan ook (bijvoorbeeld een museum, boek, film... niet eens per se een tekst in het tekstboek als het maar besproken wordt)."

STUDENT LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

120 *Feniks* (leesboek 3 vwo) 2010, 153.

121 *Geschiedeniswerkplaats* (Informatieboek 3 havo) 2014, 135.

122 *Feniks* (leesboek 3 vwo) 2010, 153.

123 *Feniks* (thematern Oorlog en Vrede vwo) 2014, 23.

124 *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 127.

7. Srebrenica in leermiddelen: verhalen van slachtofferschap

Sommige onderzoeken hebben een hiërarchie aangetoond in slachtofferschap van lijden en oorlogsgeweld. Waarom worden sommige oorlogsslachtoffers gemakkelijk herkend of onthouden in het collectieve geheugen, terwijl anderen tientallen jaren verborgen blijven? Aleida Assmann heeft onderscheid gemaakt tussen twee categorieën slachtoffers, waarvoor ze de Latijnse termen *sacrificium* en *victima* heeft gebruikt.

Slachtoffers van de eerste categorie, aldus Assmann, waren mensen die offers hebben gebracht voor een vermeend 'goed doel': ze stierven voor hun land, voor vooruitgang of vrede, voor democratie of beschaving. Deze slachtoffers zullen waarschijnlijk snel en publiekelijk worden herinnerd, bijvoorbeeld door middel van monumenten of tijdens officiële ceremonies. De andere categorie, de *victima*, wordt gezien als een passieve groep slachtoffers die geen keuzevrijheid hebben en waarvan wordt verondersteld dat ze 'tevergeefs' zijn gestorven. Deze slachtoffers kunnen geen deel uitmaken van heroïsche verhalen en zijn omgeven door een sfeer van traumatische herinnering. Een culturele of politieke erkenning van dit slachtofferschap lijkt bijna onmogelijk. Voor hun eigen collectief is de herinnering te traumatisch, voor buitenstaanders te ongrijpbaar.¹²⁵

Deze twee slachtoffercategorieën van Assmann lijken goed bruikbaar als model voor de analyse van slachtofferschap ten aanzien van 'Srebrenica' in Nederlandse leermiddelen. Uit de onderhavige analyse blijkt dat het perspectief in de Nederlandse lesmethoden over Srebrenica berust bij het functioneren van de Nederlandse regering, van Dutchbat en van de internationale gemeenschap. Historica Selma Leydesdorff meende al eerder dat hier sprake is van 'een soort Nederlandse obsessie die als kenmerk heeft dat niet de echte slachtoffers centraal staan, maar Dutchbatters'.¹²⁶ Ook de NIOD-onderzoekers verbaasden zich – na de publicatie van het onderzoeksrapport – over het gebrek aan aandacht in Nederland voor de slachtoffers van de genocide in Bosnië-Herzegovina. In een artikel

¹²⁵ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 72-80. Zie ook Maria Grever, 'Teaching the War. Reflections on Popular Uses of Difficult Heritage'. In T. Epstein & C. Peck (eds.), *Teaching and Learning Difficult Histories. Global Concepts and Contexts* (New York 2017), 4.

¹²⁶ Selma Leydesdorff, *De leegte achter ons laten*, 22.

in *BMGN - Low Countries Historical Review* merken zij op: 'zo moeilijk is het (...) toch niet om in te zien dat de massamoord op vele duizenden moslimmannen hier de kern van de zaak was (en niet het verpesten van het fotorolletje, om een harde kern van de Nederlandse commotie te noemen)?'.¹²⁷

In de leermiddelen wordt soms helemaal aan 'Srebrenica' voorbijgegaan, zelfs al wordt er uitgebreid aandacht besteed aan VN-vredesmissies: in *Memo* (2016) bijvoorbeeld worden Nederlandse vrijwilligers tijdens de Korea-oorlog en de vredesmissie in Libanon behandeld, maar komt Srebrenica helemaal niet aan bod.¹²⁸ De Bosnische slachtoffers worden in de Nederlandse leermiddelen over Srebrenica genoemd, maar nauwelijks besproken. De moslimmannen en –jongens die slachtoffer van genocide, worden bijna uitsluitend als een uniforme groep gepresenteerd. Deze groep is thematisch verbonden met slechts één gebeurtenis: de massamoord in Srebrenica. Bovendien worden zij zonder uitzondering als 'moslims' aangeduid, zonder dat daarmee recht wordt gedaan aan de religieuze en culturele gelaagdheid van de niet-Servische inwoners van Bosnië. Uit de leermiddelen krijgen jongeren dan ook geen enkel beeld over de persoonlijke omstandigheden van de moslimgemeenschap in Srebrenica; het zijn slachtoffers en geen 'echte mensen' met levens, families, geschiedenis en cultuur. De enige uitzondering vinden we in *Feniks* (2010): daar worden de journalisten Bart Rijs en Frank Westerman geciteerd toen deze in mei 1996 op een helling bij het verwoeste moslimdorp Islamovici zo'n vijftig skeletten aantroffen met hun kleding en spullen nog in de buurt: 'een identiteitskaart met het nummer BH04439001 op naam van Nermin Husejenovic, geboren op 9 juni 1971, Srebrenica'.¹²⁹ In dezelfde lesmethode volgt een fragment uit Het verhaal van de overlevenden (1999) van Hatidza Hren, met als opschrift: 'negen maanden overleven in het bos':

*De toen vijftienjarige jongen vluchtte met enkele mannen door het bos naar Tuzla. Hij beschrijft hoe de overlevenden van Srebrenica zich in leven hielden met slakken, paddenstoelen en vruchten. Toen hij in veiligheid was, zag de 16-jarige jongen er uit als een oude man. In de eerste dagen hadden ze veel doden, verminkten en gewonden gezien.*¹³⁰

De Nederlandse Dutchbat-militairen worden daarentegen uitgebreid besproken en soms ook aan het woord gelaten. Zo publiceert één van de methodes een interview met voormalig Dutchbat-militair Kevin Tjon-a-Joe (uit *De Telegraaf* van juni 2008) over de verwerking van het trauma van de Nederlandse militairen:

Je maakt het allemaal twee keer mee. Daar in Srebrenica, waar ik zes maanden lang gewoenschutter was van Observatiepost Kilo, en terug in Nederland wij werden gezien als de verraders van de Bosnische moslims, de soldaten die niet vochten, de lafaards die duizenden onschuldige mannen de dood injoegen. Wij werden zo ongeveer persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de dood van duizenden Bosnische moslims. Een zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis, een persoonlijk drama voor veel van mijn kameraden. Sommigen betaalden de hoogste prijs. Want militaire vakbonden schatten dat tussen de tien en twintig Dutchbatters na terugkeer zelfmoord pleegden.

127 Hans C.H. Blom, Bob G.J. de Graaff en Dick C.L. Schoonoord, 'Oordelen in uitersten', *BMGN - Low Countries Historical Review* 118-3 (2003) 337-356.

128 *Memo* (handboek 4VMBO) 2016, 124-125 en *Memo* (werkboek 4VMBO) 2016, 104-105.

129 *Feniks* (leesboek 3 vwo) 2010, 154.

130 *Feniks* (leesboek 3 vwo) 2010, 154.

Exacte cijfers bestaan niet, omdat veel Srebrenica-veteranen gedesilluseerd en verbitterd de dienst uitgingen, nooit meer iets van zich lieten horen. Defensie raakt het zicht op hen kwijt, als men al ooit zicht had. Maar een jongen die op een kaarsrechte weg met zijn motorfiets op een viaduct klapt, een ander die sterft na een onverklaarbare brand in zijn huis... Dat zijn drama's die de Nederlandse overheid zich zou moeten aantrekken.¹³¹

Wat de gevolgen waren voor de nabestaanden van de moslimgemeenschap, komt in de Nederlandse leermiddelen nauwelijks voor. Zo lijken zij de *victima* van het drama, en worden de Dutchbat-militairen in het Nederlandse onderwijs voorgesteld als degenen die, in hun pogingen om de inwoners van Srebrenica te beschermen, ten koste van ernstige post-traumatische stoornissen (*sacrificium*) een hoger doel hebben proberen te dienen. Ook in het examenkatern havo van *Memo* dat in 2021 gebruikt gaat worden, kijken leerlingen naar 'Srebrenica' vanuit het perspectief van de Nederlandse inzet bij vredesmissies ('Nederland als gidsland'):

*De inzet van het Nederlandse leger bij buitenlandse vredesmissies kon wel rekenen op steun onder de bevolking. In de jaren 90 liep een van deze missies echter uit op een drama. Dat gebeurde toen Nederlandse troepen de vrede probeerden te handhaven in Joegoslavië, een land dat in die tijd in een reeks burgeroorlogen uiteenviel. De Verenigde Naties hadden de Bosnische stad Srebrenica uitgeroepen tot een veilige plek voor moslims, die werden bedreigd door Servische soldaten. De Nederlandse soldaten daar konden echter niet voorkomen dat Servische soldaten de stad innamen en 8.000 krijgsgevangenen moslimjongens en – mannen vermoordden. Na deze **val van Srebrenica** [kleurgebruik volgens Memo, MvB] (1995) werd Nederland terughoudender in zijn internationale ambities.¹³²*

Ook in de relatief nieuwe geschiedenismethode *Forum* (2019) wordt de genocide in Srebrenica in het licht gesteld van de mislukte vredesmissie. Er wordt gesteld dat Nederland de taak kreeg om 'het moslimstadje Srebrenica namens de Verenigde Naties te beschermen tegen Servische agressors. Nederland slaagde daar niet in, met als gevolg dat een groot aantal moslims door de Serviërs werd vermoord. Deze traumatische ervaring met een vredesoperatie heeft diepe sporen achtergelaten, waardoor Nederlanders nu voorzichtiger zijn met het nemen van internationale verantwoordelijkheid'.¹³³

Zoals eerder vermeld is Srebrenica opgenomen in de Canon van Nederland als één van de vensters, met als titel *Srebrenica 1995. De dilemma's van vredeshandhaving*. In de toelichting legt de canoncommissie uit waarom men heeft getwijfeld over de opname van Srebrenica in de Canon:

Niet zozeer omdat het verhaal erachter complex is, of op zijn zachtst gezegd niet vleiend voor Nederland. Wij vertrouwen op het uitleggend vermogen van de leerkrachten op de basisschool, en een canon moet ook zwarte bladzijden durven honoreren. Wel zijn dankzij het internet van het drama in Srebrenica de meest gruwelijke kleurenbeelden slechts een muisklik van ons af. De waarheid is ermee

131 *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 129.

132 *Memo*, examenkatern havo (2021), 60.

133 *Forum*, bovenbouw havo (2019), 214.

Afbeelding 13. Schoolplaat behorende bij het canonvenster over Srebrenica.

gediend, voorzeker - maar de commissie wil docenten en andere werkers met de canon uitdrukkelijk op hiermee verbonden risico's attenderen.¹³⁴

In één van de filmpjes bij het canonvenster 'Srebrenica' wordt aandacht besteed aan een voormalig Joegoslavisch gezin dat in Nederland woont. De moeder (Servisch) en de vader (Bosnisch) leven gescheiden en hebben geen contact meer met elkaar. Het verhaal van de oorlog wordt verteld vanuit het perspectief van hun dochter, die wil begrijpen waarom haar ouders eerst wel met elkaar konden samenleven. Het verhaal van haar familie wordt zoals metafoor gebruikt voor de Joegoslavische samenleving zelf. De militaire verovering van Srebrenica door de Bosnische Serviërs wordt in het canonvenster beschreven, evenals het feit dat de enclave 'zonder veel tegenstand' werd ingenomen. Sommige Dutchbatmilitairen 'vermoedden wat er te gebeuren stond', maar waren volgens de Canon geen getuige van de genocide op meer dan 8.000 moslimmannen.¹³⁵ Een bij de Canon behorende schoolplaat laat zien hoe de Bosnische Serviërs, bij aanwezigheid van Dutchbat, de mannen scheidden van de vrouwen en kinderen. De afbeelding bevat korte teksten die de leerlingen kunnen bekijken door informatiesymbolen in de digitale versie van de wandkaart aan te klikken (afbeelding 13).¹³⁶ Willemsen stelt dat de voorkant van het lespakket *Het drama van Srebrenica* de schoolplaat toont die behoort bij de Canon en die het moment weergeeft waarop

¹³⁴ <https://www.entoen.nu/nl/srebrenica>.

¹³⁵ <https://www.entoen.nu/nl/srebrenica>.

¹³⁶ Ik volg hier de analyse van masterstudent Jeroen Willemsen die de afbeelding van het canonvenster 'Srebrenica' heeft geïnterpreteerd in zijn masterscriptie (Jeroen Willemsen, Een heikele herinnering. De hedendaagse educatieve en esthetische representatie van Srebrenica in Nederland (masterscriptie Open Universiteit (2017), 85-87.

de mannen van de vrouwen werden gescheiden door de Serviërs op de Dutchbat-compound in Potočari. “De beeltenis van een oude vrouw die in een kruiwagen wordt vervoerd, is onderdeel van de tekening. Op de tekening zijn de emoties van de betrokkenen duidelijk af te lezen: angst bij de moslimmannen en -vrouwen, woede en agressie bij de Bosnisch-Servische soldaten”. Bij de Dutchbat-soldaten zijn geen duidelijke emoties waar te nemen. ‘De Dutchbatter naast de bus staat te ver weg en de enige Nederlandse militair die – zonder helm - op de voorgrond is afgebeeld kijkt zijdelings naar het tafereel voor zich’. Op de achtergrond staan Dutchbatters te kijken hoe de mannen en vrouwen van elkaar worden gescheiden. Eén van hen (vóór de tank) draagt een baby in zijn armen. Met deze afbeelding lijkt te worden gesuggereerd, aldus Willemsen, dat de Nederlandse militairen niet bij machte waren om de scheiding van mannen en vrouwen tegen te houden. De rol van Dutchbat als vredeshandhaver en beschermer van de plaatselijke bevolking lijkt hier te worden benadrukt, evenals het feit dat de Nederlanders onmachtig bleken om hun taak uit te voeren.¹³⁷

De vraag wordt dan ook gesteld of de Nederlandse militairen niet meer hadden moeten doen om de enclave te beschermen tegen de Serviërs en zo de genocide te voorkomen. Volgens het canonvenster bleek al snel “dat de verantwoordelijkheid niet bij hen kon worden neergelegd. Hun mandaat verbood hen mee te doen in de oorlog”. Vervolgens wordt de Nederlandse betrokkenheid bij vredesoperaties in een historisch perspectief geplaatst:

Een van de terugkerende problemen bij deze operaties is de zogenaamde geweldsinstructie. Wat mag het leger wel en wat niet doen in zo'n gevaarlijk gebied? De Tweede Kamer heeft over het sturen van de Nederlandse militairen het laatste woord. Zij moet instemmen met afspraken tussen de regering en de VN over de mate van de bewapening en het soort geweld dat het leger mag gebruiken. Dat betekent dat in de Tweede Kamer uiteindelijk de afweging plaats heeft van de taken van de troepen en de gevaren die ze daarbij zelf lopen. Na de gebeurtenissen in Srebrenica is nog maar eens vastgesteld dat de Kamer daarover zo goed mogelijk geïnformeerd moet worden.

Srebrenica heeft diepe sporen nagelaten in Nederland. Het heeft geleid tot grotere huiver en meer voorzichtigheid bij het uitzenden van troepen. Maar het heeft niet tot gevolg gehad dat Nederland zich afzijdig houdt en internationale verzoeken om militaire steun afwijst. Want Nederland wil een rol blijven spelen in de internationale (vredes)politiek.¹³⁸

Het canonvenster erkent dat met name de nabestaanden van de vermoorde mannen en jongens slachtoffers zijn geworden van de genocide. Maar ook de Dutchbatsoldaten zijn getroffen door de gebeurtenissen in en rond de enclave. ‘De verantwoordelijkheid voor de verschrikkingen kon niet bij hen [Dutchbat, MvB] worden neergelegd’. Bovendien, aldus een van de teksten bij de wandplaat, is de genocide in Srebrenica:

...in de eerste plaats verschrikkelijk voor alle vrouwen en kinderen die hun mannen, vaders, zoons en broers moeten missen. Maar ook voor de soldaten van Dutchbat is het een ramp. Zij waren machteloos toen er veiligheid van hen verwacht werd. Veel ex-soldaten kunnen daar nog steeds niet van slapen.

¹³⁷ Willemsen, *Een heikele herinnering*, 85-86.

¹³⁸ <https://www.entoen.nu/nl/srebrenica>.

Het waren vaak jonge mannen die als Dutchbat-soldaat naar Srebrenica moesten. In het begin probeerden ze er het beste van te maken. Ze sloten vaak vriendschap met de Bosnische bevolking en met de kinderen. Maar toen het erop aan kwam, konden ze de Bosniërs niet verdedigen tegen het Servische leger. Dat geeft een verdrietig, boos en machteloos gevoel, waar sommige soldaten de rest van hun leven last van blijven houden. Het woord daarvoor is 'oorlogstrauma'.¹³⁹

In de andere leermiddelen wordt de onmacht van Dutchbat eveneens benadrukt. Enkele citaten:

De Nederlanders moesten de moslimenclave Srebrenica beveiligen, die werd bedreigd door de Bosnisch-Servische troepen. De kleine lichtbewapende troepenmacht was niet in staat de moslims te beschermen. De Nederlandse soldaten moesten, bij gebrek aan steun van andere NAVO-landen, toelaten dat ongeveer 7500 mannen werden vermoord.¹⁴⁰

Nederlandse VN-soldaten bewaakten de plaats Srebrenica, waar duizenden Bosnische moslims heen waren gevlucht. Toen Servische soldaten 8000 Bosnische mannen meenamen en hen in een stadion vermoordden, kregen de Nederlanders geen toestemming van de VN om dit te voorkomen.¹⁴¹

De vijandelijke legers gingen tot de aanval over en ongeveer 8.000 vluchtelingen werden vermoord. De Nederlandse VN-militairen konden door hun te lichte bewapening en gebrek aan hulp geen weerstand bieden.¹⁴²

In de meeste leermiddelen worden de Nederlandse Dutchbatters als machteloze en werkloze toeschouwers getoond, die niet in staat waren om weerstand te bieden tegen het militaire overwicht van de Bosnische Serviërs. Uit de analyse van de leermiddelen blijkt dat 'het uitblijven van luchtsteun', de lichte bewapening van Dutchbat, een gebrekkig mandaat ('men mocht geen geweld gebruiken') en 'gebrek aan steun van de VN of de NAVO', als voornaamste redenen hiervoor worden gezien. Alleen *Sprekend Verleden* en *Geschiedeniswerkplaats* vellen negatieve oordelen over de rol van Dutchbat en betichten de Nederlandse militairen (impliciet) van 'lafheid'. Zo stelt *Geschiedeniswerkplaats* dat, toen de Serviërs op 11 juni 1995 Srebrenica innamen, de Nederlanders geen verzet boden. Erger nog: 'De Nederlanders hielpen de Serviërs de mannen te scheiden van de vrouwen en kinderen. Later bleek dat de Serviërs daarna in de bossen 8000 moslimmannen en – jongens hadden vermoord'.¹⁴³ Wel wordt dit oordeel genuanceerd omdat de eerdergenoemde oorzaken (met name het uitblijven van luchtsteun) daarbij in één adem worden genoemd:

Hoe gruwelijk het mis kan gaan bij dergelijke op vrede gerichte VN-operaties, bleek tijdens de oorlog in het voormalig Joegoslavië. Namens de VN moesten toen Nederlandse troepen, Dutchbat, de inwoners en vluchtelingen beschermen in de stad Srebrenica die door de VN tot 'veilig gebied' was verklaard. In 1995 vielen Servische troepen onder leiding van generaal Mladić Srebrenica binnen, deporteerden ± 8000

¹³⁹ <https://www.entoen.nu/nl/srebrenica>.

¹⁴⁰ *Feniks* (leesboek 3 vwo) 2010, 154.

¹⁴¹ *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 127.

¹⁴² *Memo* (handboek 3vwo) 2016, 133.

¹⁴³ *Geschiedeniswerkplaats* (4 vmbo examenboek) 2017, 133.

moslimmannen en –jongens en vermoordden hen; de Nederlandse troepen vroegen vergeefs om luchtsteun. Volgens een vonnis van de rechtbank van Den Haag uit 2017 werkten de Dutchbat-militairen ‘onrechtmatig’ mee aan de evacuatie van 350 moslimmannen uit de relatief veilige VN-compound. Nadat Dutchbat hen had uitgeleverd aan de Bosnische Serviërs werden zij geëxecuteerd.¹⁴⁴

Nadat Srebrenica steeds meer ingesloten was geraakt, namen de Serviërs het stadje op 11 juni [sic] 1995 in. De Nederlanders boden nauwelijks verzet. Op de Nederlandse basis hadden duizenden moslims bescherming gezocht. Ze werden allemaal weggevoerd. Hoewel er aanwijzingen waren dat het met de mannen niet goed zou aflopen, hielpen de Nederlanders de Serviërs om de mannen te scheiden van de vrouwen en de kinderen. Later bleek dat de Serviërs daarna genocide hadden gepleegd: ze hadden 8000 moslimmannen en –jongens gedood.¹⁴⁵

In het eerder besproken lespakket ‘*Het drama van Srebrenica*’ staan persoonlijke verhalen centraal. Aandacht wordt gegeven aan de oorzaken die tot de oorlog in het voormalig Joegoslavië en de uiteindelijke val van de enclave Srebrenica leidden. In de lesbrief wordt veel gebruik gemaakt van egodocumenten van oud-Dutchbatter Wim Dijkema, zoals brieven, foto’s en kaarten. Leerlingen kunnen een fictieve briefwisseling lezen tussen Dutchbat-soldaat ‘Jan’ en diens vriend in Nederland (‘Rob’). De opzet is dusdanig dat de lesbrief ter voorbereiding kan dienen van een gastles door een Nederlandse veteraan of Bosnische nabestaande. De gebeurtenissen in de lesbrief worden voornamelijk vanuit het standpunt van Dutchbat belicht. Docenten kunnen er voor kiezen om in vervolglussen het standpunt van een Bosniak centraal te stellen: ‘hiertoe zou het jeugdboek *Ontsnapping uit Srebrenica* van A. ten Cate (Callenbach 2005) voorgelezen kunnen worden’. Dit boek vertelt het verhaal van de vijftienjarige Dragan die als vluchteling de val van de enclave Srebrenica meemaakt. Bij de lesbrief hoort de schoolwandplaat ‘De val van de enclave Srebrenica, 11 juli 1995’ van Geert Schreuder (zie Canon van Nederland, afbeelding 2). De wandplaat verbeeldt het moment waarop, in de compound van Dutchbat in Potočari, de mannen worden gescheiden van de vrouwen door de Bosnische Serviërs. Emoties zijn op de gezichten af te lezen: woede en agressie bij de (verwilderd uitziende) Serviërs, angst en wanhoop bij de Bosniakken. De Nederlandse militairen bevinden zich op de achtergrond en houden zich derhalve letterlijk en figuurlijk afzijdig. Eén Nederlandse militair is op de voorgrond afgebeeld (zonder blauwe helm) en kijkt in de menigte. De afbeelding lijkt daarmee te bevestigen dat Dutchbatters niet in staat waren om de scheiding van mannen en vrouwen te verhinderen.¹⁴⁶

Ook ‘Jan’ benoemt de gebrekkige bevoorrading van Dutchbat en het uitblijven van luchtsteun als belangrijke oorzaken voor het drama.¹⁴⁷ In de achtergrondinformatie van het lespakket wordt vermeld dat ‘de internationale gemeenschap en Dutchbat niet in staat [waren] om de door de Bosnische Serven doorgevoerde scheiding tussen mannen en vrouwen tegen te houden. Naar schatting 25.000 van hen (meest vrouwen, kinderen en bejaarden) werden door de Serven in bussen en vrachtwagens afgevoerd. De jongens en mannen onder hen - meer dan 8000 - werden later vermoord’.¹⁴⁸

144 *Sprekend Verleden* (Leerwerkboek Bovenbouw vwo) 2012, 205.

145 *Geschiedeniswerkplaats* (Informatieboek 3 havo) 2014, 136.

146 Jeroen Willemsen, *Een heikele herinnering. De hedendaagse educatieve en esthetische representatie van Srebrenica in Nederland* (masterscriptie Open Universiteit (2017), 87-90.

147 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), bijlage bij les 2, 7 en 9.

148 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), handleiding, 3.

De foto-opdracht staat bijna volledig in het teken van Dutchbat, de hulp die men wel of niet kan bieden onder dergelijke omstandigheden en de ontberingen van de Nederlandse militairen:

In de enclave Srebrenica zijn de Nederlandse soldaten, Dutchbat gelegerd. Zij zijn in dienst van de Verenigde Naties. De soldaten zijn er om de vrede te bewaren tussen de Bosnische Serviërs en de Bosnische Moslims. Het is de bedoeling dat ze zorgen voor de veiligheid van de moslims. Als het te gevaarlijk wordt, zorgen de Verenigde Naties voor steun vanuit de lucht. De vliegtuigen zullen dan het Bosnisch-Servische leger bombarderen.¹⁴⁹

Van de beloofde vliegtuigen natuurlijk geen spoor. Mladić had ook 30 Dutchbatters in handen die hij krijgsgevangen had gemaakt. Er zaten wel zo'n 4.000 of 5.000 mensen in de hal. We hadden maar vier wc's en nog maar voor een paar mensen eten. De stank en hitte waren ondraaglijk. We werkten ons in het zweet om een paar noodvoorzieningen voor hen te regelen. De volgende dag kwam er toen het bevel: wapens neerleggen en een menselijk schild vormen om de vluchtelingen op het kampement te beschermen. We zagen de Bosnische Serviërs de heuvel afkomen. Hoe konden we die tegenhouden?¹⁵⁰

In de lesbrief wordt een synchrone benadering tussen heden en verleden geboden in de vorm van (onverwerkte) traumatische ervaringen van voormalige Dutchbatters. Leerlingen kunnen zich inleven in de verwarrende en bedreigende situatie voor de Dutchbatters in de enclave. De moeilijke omstandigheden in de compound, de dreiging van agressie van beide partijen, de gebrekkige bevoorrading, uitblijvende (lucht)steun, verwonde en gesneuvelde collega's en de negatieve publiciteit in Nederland komen allemaal aan bod. Hiermee wordt empathie gecreëerd waardoor leerlingen een positief beeld van Dutchbat kunnen krijgen. De Bosnische slachtoffers komen echter nauwelijks aan bod; de genocide zelf komt uit de lucht vallen en wordt niet besproken of verbeeld. De getuigenissen stoppen bij het scheiden van mannen en vrouwen. Srebrenica wordt hier getoond als een geïsoleerde gebeurtenis die slechts van belang lijkt te zijn in de ervaringen van Nederlandse militairen.

Het NIOD publiceerde in 2015 de lesbrief *De genocide in Srebrenica 1995*. Naast het bieden van historische informatie richt dit lespakket zich ook op het gebruik van bronnen, het afwegen van belangen en standpunten en op de vraag hoe Srebrenica doorwerkt in het heden. Leerlingen zouden zich kunnen realiseren dat 'een oorlog – en in dit geval ook genocide – nog lange tijd doorwerkt in de levens van mensen die nu nog in de regio wonen'.¹⁵¹ In een reeks van zes lessen gaan leerlingen aan de slag als onderzoeksjournalisten. Ze zoeken naar de historische achtergronden van het conflict, wie welke rol heeft gespeeld en wat de rol is geweest van de Nederlandse VN-soldaten, ze voeren een actoren-analyse uit en onderzoeken op welke manier de gebeurtenissen in Srebrenica in volgende generaties doorwerken. Ten slotte leggen leerlingen een onderzoeksdossier aan en maken alle groepen een bijlage voor een krant over de genocide in Srebrenica. Tijdens de laatste les proberen leerlingen een antwoord te vinden op de vraag hoe Nederland om zou moeten gaan met deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis. Als onderdeel van de lessen bekijken de leerlingen fragmenten uit *Cry From The Grave*, een Britse

149 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), antwoorden 2A.

150 Harm van der Veen, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2006), werkblad 2D, 2.

151 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 2.

documentaire uit 1999 over de val van Srebrenica. De documentaire besteedt aandacht aan zowel de perspectieven van de lokale bevolking als van de Dutchbatsoldaten.¹⁵² Ook ontdekken de leerlingen dat er verschillende definities van genocide bestaan aan de hand van de classificatie van Holocaustwetenschapper Gregory Stanton.¹⁵³

Het NIOD-lespakket biedt een goed voorbeeld van een didactische aanpak waardoor leerlingen worden geprikkeld om verschillende perspectieven te onderzoeken en in kaart te brengen. Verschillende partijen in het conflict worden ten tonele gevoerd: de VN, Dutchbat, de Nederlandse regering, het Bosnisch-Servische leger en de nabestaanden van de Bosnische bevolking.¹⁵⁴ *De genocide in Srebrenica 1995* biedt verscheidene bronnen waarin verschillende perspectieven naar voren komen: nieuwsberichten, documentaires, websites, een egodocument en een boek met korte verhalen over oorlogsmisdadigers uit de Joegoslavië-oorlog.¹⁵⁵

Het lespakket is duidelijk over wie de daders en slachtoffers van de genocide zijn:

Op 11 juli 1995, werd de 'veilige' enclave in het stadje Srebrenica bezet door Bosnisch-Servische troepen onder commando van Ratko Mladić en het politiek leiderschap van Radovan Karadžić. In de enclave hadden tienduizenden Bosnische moslims hun toevlucht gezocht, om te ontsnappen aan etnische zuiveringen elders in de regio. De formele beveiliging was in handen van een Nederlands VN-bataljon, Dutchbat. Nadat de stad werd ingenomen werden moslimmannen gescheiden van de vrouwen en kinderen, afgevoerd en geëxecuteerd. In totaal werden ongeveer 8.000 moslimjongens en -mannen gedood.¹⁵⁶

De verantwoordelijkheid voor het mislukken van de Dutchbat-missie wordt ook hier bij de VN gelegd:

Dutchbat III is licht bewapend. De bevoorrading verloopt moeizaam. Minister van defensie signaleert een gebrekkige inspanning van de VN om taken van Dutchbat te ondersteunen... Dutchbat vraagt de VN om luchtsteun. Het verzoek om luchtsteun is volgens de verantwoordelijke Franse generaal Janvier niet op het juiste formulier aangevraagd. Mladić en zijn mannen gijzelen 30 Dutchbatters. De luchtsteun die die dag later komt [sic] is 'too little too late.'¹⁵⁷

Toch wordt in het lespakket ook duidelijk gemaakt dat ook de Bosnische moslims zich schuldig hebben gemaakt aan geweldsdelicten:

Bosniërs nemen zelf ook de wapens op. Legerleider Naser Oric voert vanuit Srebrenica uitvallen uit in de omringende dorpen. De lokale Servische bevolking wordt bij deze aanvallen geterroriseerd. Zo is van troepen van Oric bekend dat zij gedwongen kiezen trekken met roestige tangen.¹⁵⁸

152 <https://www.srebrenica.org.uk/resources/research-resources/film-theatre/srebrenica-cry-grave/> (laatst geraadpleegd 16 december 2019).

153 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 2.

154 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 2.

155 <https://www.niod.nl/lesgeven/de-genocide-srebrenica-1995-0>.

156 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 2.

157 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 17.

158 Sabien Onvlee en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015), handleiding 16.

Het lespakket *De genocide in Srebrenica 1995* tracht leerlingen door middel van het bieden van een gedegen historische context, van oefening in bronnenanalyse en van meerdere perspectieven een genuanceerde kijk te bieden op de oorlog in voormalig Joegoslavië en het drama in Srebrenica. Daarmee wordt een eenzijdig 'dader-slachtoffer-patroon' vermeden, en kunnen leerlingen zich – op basis van een klein onderzoek - een eigen en beargumenteerde mening vormen over de gebeurtenissen.

8. Srebrenica in leermiddelen: afbeeldingen en bronnen

In een onderzoek naar narratieve presentaties in leermiddelen spelen ook illustraties een rol van betekenis. Foto's of andere afbeeldingen vertellen een verhaal en worden soms gebruikt om de empathische afstand van de leerlingen ten opzichte van een groep historische actoren (zoals slachtoffers) te verkleinen.¹⁵⁹

Sommige onderzoeken hebben erop gewezen dat het verkleinen van de empathische afstand in een didactische context niet zonder gevaar is: een te sterke emotionele betrokkenheid kan het historisch denkvermogen van leerlingen in de weg staan.¹⁶⁰ Zo stelde Mieke Bal dat wanneer men een narratief beschouwt door de ogen van een historisch karakter, men sneller geneigd is om te sympathiseren met de standpunten van dat karakter en diens mening eerder voor waar zal aannemen.¹⁶¹ Door het gebruik van 'iconische beelden' kan de afstand tussen verleden en heden worden verkleind. Dergelijke beelden worden herhaaldelijk gebruikt en roepen daardoor een gevoel van herkenning op.¹⁶² Daardoor kan er een verbinding ontstaan tussen een historische gebeurtenis en het heden; wat de Israëlische socioloog Zerubavel *iconic connectedness* noemt. Dergelijke foto's kunnen niet alleen aandacht genereren, maar ook empathie oproepen.¹⁶³

¹⁵⁹ Mieke Bal, *Narratology, Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto 1997) 3.

¹⁶⁰ Willemsen, *Een heikele herinnering*, 19-20.

¹⁶¹ Mieke Bal, *Narratology, Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto 1997) 142-147 en Jeroen Willemsen, *Een heikele herinnering. De hedendaagse educatieve en esthetische representatie van Srebrenica in Nederland* (masterscriptie Open Universiteit 2017) 19.

¹⁶² Marianne Hirsch, 'Surviving images: Holocaust photographs and the work of post memory', in: Barbie Zelizer ed., *Visual Culture and the Holocaust* (New Brunswick en New York 2001) 215-246.

¹⁶³ Zerubavel, *Time Maps*, 45. Willemsen, *Een heikele herinnering*, 19 en 123-124.

Afbeelding 14: Bosnische moslimvluchtelingen wachten op vervoer uit Srebrenica, nadat de stad door de Bosnische Serviërs is ingenomen (foto uit 1995)¹⁶⁴

Zo is afbeelding 14 opgenomen in een paragraaf over 'Nederland en de wereldpolitiek', waarin wordt gesteld dat een Nederlands bataljon in Srebrenica vluchtelingen moest beschermen. 'De stad was omsingeld door vijandelijke troepen... De vijandelijke legers gingen tot de aanval over en ongeveer 8.000 vluchtelingen werden vermoord. De Nederlandse VN-militairen konden door hun te lichte bewapening en gebrek aan hulp geen weerstand bieden'.¹⁶⁴ Leerlingen zien vrouwen en kinderen, een enkele man en slechts één VN-militair, die niet als Nederlander herkenbaar is. Deze afbeelding verkleint de empathische afstand ten aanzien van het drama en kan daardoor het slachtofferschap van de vluchtelingen en tevens de onmacht van de VN-soldaten versterken.

Het gebruik van een afbeelding die niets met de tekst te maken heeft, kan zelfs enigszins vervreemdend werken of de empathische afstand vergroten.¹⁶⁶ Zo is in één van de methoden een foto opgenomen van moslims in een vluchtelingenkamp in Tuzla, vlakbij de stad Srebrenica in voormalig Joegoslavië. Srebrenica werd in 1995 door de Serviërs veroverd. Duizenden moslimmannen werden door hen vermoord.¹⁶⁷ Deze geïsoleerde afbeelding zonder enige context (in het hele handboek wordt verder met geen woord gerept over Srebrenica) zal voor veel leerlingen slechts bladvulling zijn.

164 *Memo* (handboek 3vwo) 2016, 133.

165 *Memo* (handboek 3vwo) 2016, 133.

166 Willemsen, *Een heikele herinnering*. 55.

167 *MeMo* (handboek havo) 2008, 273.

“Er zijn enorm veel mensen om het leven gekomen en juist omdat Nederland hierbij betrokken was is het belangrijk. Nederland is geen perfect land en in het geschiedenis- onderwijs wordt het weergegeven alsof dat wel zo is. Er mag van mij echt wel wat meer worden verteld over Srebrenica en dan niet dat Nederland deelnam aan een VN-missie, maar ook wat er daarna is gebeurd: de slachtoffers, de trauma’s die de Nederlandse soldaten overhielden en hoe het nu is in Bosnië.”

STUDENT AAN DE LERARENOPLEIDING GESCHIEDENIS

Een andere illustratie vinden we in *Feniks* (2010). Het onderschrift luidt: ‘een Bosnische vrouw staat voor een muur met foto’s van mensen die tijdens de slachtpartij bij Srebrenica zijn vermoord. Zij heeft haar man en haar zoon verloren. Foto uit 2007’.¹⁶⁸ De foto is waarschijnlijk afkomstig uit de verzameling van de Duits-Nederlandse fotografe Claudia Heinermann. De tentoonstelling *Enduring Srebrenica* was in 2012 te zien in Herinneringscentrum Kamp Westerbork en in 2013 in de Vlaamse instelling voor mensenrechten Kazerne Dossin.¹⁶⁹ Op de website van de fotografe staan enkele afbeeldingen van de tentoonstelling, die 113 foto’s bevat die de nasleep van de genocide verbeelden.¹⁷⁰ De oorlogen in voormalig Joegoslavië tussen 1992 en 1995 leveren een bijzonder complexe geschiedenis op. Voor leerlingen in het basisonderwijs en in de meeste klassen van het voortgezet onderwijs is deze geschiedenis slechts in vereenvoudigde weergave te begrijpen en te duiden. In welke verhoudingen Serviërs in conflict kwamen met Bosnische moslims, Kroaten en Kosovaren, is zonder een degelijke historische contextualisering niet uit te leggen aan Nederlandse scholieren. In het lespakket *Enduring Srebrenica* van Kazerne Dossin¹⁷¹ wordt dan ook de suggestie gewekt om met thema’s te werken, die ook in andere historische contexten relevant zijn. Dergelijke thema’s zijn zeer bruikbaar in het (geschiedenis)onderwijs. Ik noem er hier vijf: Nationalisme, Genocide, Vredesmissies, Berechting en Traumaverwerking. Het is opvallend dat er in het Vlaamse lespakket nauwelijks aandacht is voor de positie van de Nederlandse militairen. ‘Traumaverwerking’ gaat hier dus ook niet – in tegenstelling tot veel van het Nederlandse onderwijsmateriaal – over de verwerking van de ervaringen van Dutchbat-militairen, maar over de trauma’s van de slachtoffers van oorlogsgeweld en genocide in Bosnië.¹⁷²

Met behulp van primaire bronnen in het geschiedenisonderwijs kunnen leerlingen in staat worden gesteld om verschillende perspectieven op belangrijke historische processen en gebeurtenissen te ervaren. Bronnen zijn daarmee een belangrijke aanvulling op de auteurstekst in de lesmethodes, waarin in bijna alle gevallen één enkele interpretatie van het verleden wordt geboden die leerlingen als ‘feitelijk’ ervaren. Door het bestuderen en analyseren van verschillende visies leren jongeren om kritisch te lezen en te debatteren. Dergelijke oefeningen zijn bedoeld om meningsvorming te stimuleren en bieden soms tegenstrijdige perspectieven op het verleden. In de

168 *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 127.

169 Kazerne Dossin is een ‘memoriaal, museum en documentatiecentrum over Holocaust en mensenrechten’. In de tentoonstelling ‘Enduring Srebrenica’ uit 2013 heeft de Duits-Nederlandse fotografe Claudia Heinermann de omgang met de herinneringen aan de Balkanoorlog proberen te vervatten in woord en beeld (<file:///U:/2018/srebrenica/dossin/naamloos.pdf>).

170 <http://claudiaheinermann.fotoplek.nl/?catnumbr=4&project=1&leftmenu=projects&ctgr=Enduring%20Srebrenica>.

171 Kazerne Dossin is een ‘memoriaal, museum en documentatiecentrum over Holocaust en mensenrechten’. In de tentoonstelling ‘Enduring Srebrenica’ uit 2013 heeft Claudia Heinermann de omgang met de herinneringen aan de Balkanoorlog proberen te vervatten in woord en beeld (<file:///U:/2018/srebrenica/dossin/naamloos.pdf>).

172 <file:///U:/2018/srebrenica/dossin/naamloos.pdf>, 20-21.

onderzochte leermiddelen vinden we ten aanzien van het thema 'Srebrenica' maar weinig primaire bronnen (zie tabel 2). Zo worden in *MeMo* (2007) leerlingen uitgenodigd om naar de website van het NIOD te gaan en daar de perssamenvatting van het rapport van 2002 te raadplegen: 'stel je voor dat je advocaat bent tijdens het proces tegen de Nederlandse staat. Welke vragen zou jij willen stellen aan de landsadvocaat, de verdediger van de Nederlandse staat?' En: 'welke bronnen zou je verder willen raadplegen om je pleidooi voor te bereiden?'.¹⁷³ In *Geschiedeniswerkplaats* wordt leerlingen gevraagd om uit te leggen 'waarom dit een zwarte bladzijde is in de Nederlandse geschiedenis'.¹⁷⁴ In *Memo* (2016) wordt de vraag gesteld:

Nederland leverde troepen voor de vredesmissie van de VN in Joegoslavië. Om welke redenen deed Nederland dat?

- ◆ NL was direct betrokken bij de oorlog in Joegoslavië
- ◆ Om voor stabiliteit in Europa te zorgen
- ◆ Alle leden van de VN moeten af en toe troepen leveren
- ◆ Nederland wil bijdragen aan de vrede in de wereld via de VN¹⁷⁵

In *Feniks* (2010) krijgen leerlingen twee stellingen voorgelegd, waarover ze moeten discussiëren:

- ◆ De Dutchbatters zijn soldaten. Soldaten moeten altijd doen wat hun officieren zeggen. De officieren zeiden dat de soldaten de Bosniërs niet mochten beschermen. De soldaten hadden dus gelijk dat ze niets deden.
- ◆ Dutchbatters zijn ook mensen. Toen ze zagen wat er gebeurde, hadden ze moeten ingrijpen, ondanks dat ze dat niet mochten.

Gegevens die leerlingen in deze discussie kunnen gebruiken:

- ◆ Er waren ongeveer 600 Nederlandse militairen aanwezig
- ◆ Srebrenica werd door ongeveer 2000 Servische militairen aangevallen
- ◆ Er zou geen hulp komen van vliegtuigen of tanks van de VN. Die hulp was wel aan gevraagd, maar werd geweigerd
- ◆ De opperbevelhebber van de VN, de Fransman Morillon, had tegen de inwoners van Srebrenica gezegd: 'U staat onder de bescherming van de VN. Ik al jullie nooit verlaten'.¹⁷⁶

Bij wijze van zelfevaluatie vragen de auteurs van *Sprekend Verleden* (2019) zich af: 'deugen de Nederlandse schoolboeken en hun auteurs niet? Of zit het anders?' De paragraaf gaat hier met name over de slavernij en het koloniale verleden. Een tekstblok op deze twee pagina's heeft als opschrift: 'wie bepalen de inhoud van de Nederlandse schoolboeken?' De auteurs stellen - terecht - dat driekwart van de Nederlandse jongeren na hun 15^e levensjaar geen geschiedenisonderwijs meer krijgt. En:

173 *MeMo Geschiedenis voor de Tweede Fase* (Themakatern VWO Parlementaire Geschiedenis) 2007, 400.

174 *Geschiedeniswerkplaats* (Werkboek 3 havo) 2014, 144.

175 *Memo* (werkboek 3 vwo) 2016, 112.

176 *Feniks* (historisch overzicht 3-4 vmbo) 2010, 129-130.

Methode	Niveau	Afbeeldingen	Primaire bronnen
Brandaan. Geschiedenis lesboek (en antwoordenboek)	Basisschool groep 8	Kaart van voormalig Joegoslavië Foto van VN-soldaten die gesluierde vrouwen ondersteunen Foto van Milosevic in de rechtbank	nvt
Wijzer! Geschiedenis	Basisschool groep 8	Foto van VN-soldaten die hulp bieden aan Afrikanen (niet in Srebrenica dus)	nvt
Geschiedeniswerkplaats	3 vwo (onderbouw 2014) 3 havo (onderbouw 2014)	Kaart van Bosnië met Srebrenica Schoolplaat uit 1998 (Doorink)	nvt
	4 vmbo-kgt	Nederlandse soldaten in Srebrenica 1995	nvt
Sprekend Verleden	Handboek 4/5/6 vwo (2016) en Leerwerkboek 4/5/6 vwo (2019)	nvt	nvt
MeMo	3 vwo (onderbouw 2016)	Bosnische moslimvluchtelingen wachten op vervoer uit Srebrenica, nadat de stad door de Bosnische Serviërs is ingenomen (foto uit 1995)	nvt
MeMo	Handboek en Werkboek 4 vmbo KGT (2016)	Nvt	nvt
MeMo	Themakatern vwo Parlementaire Geschiedenis (2007)	Foto van geslaagde vlucht uit Srebrenica Foto van moslims in een vluchtelingenkamp in Tuzla	Verwijzing naar de pers-samenvatting van het NIOD-rapport
MeMo	Handboek en Werkboek VWO (2008), Handboek havo (2008), Leer/opdrachtenboek havo (2011), Leer/Oprachtenboek vwo (2016) (inclusief digitaal lesmateriaal)	Foto van moslims in een vluchtelingenkamp	nvt
Memo	Examenkatern havo (2021)	Foto van 'islamitische vrouwen die zijn gevlucht uit Srebrenica, vlak nadat de stad in Servische handen viel' (Foto uit 1995)	nvt
Forum	Geschiedenis bovenbouw havo (2019)	nvt	nvt
Feniks	3 vwo (onderbouw)	Foto van jonge moslimmannen met blauwhelmen die hoopten Tuzla te bereiken (1995)	journalistiek verslag Rijs en Westerman
	3/4 vmbo (2010)	Foto van Bosnische vrouw voor een muur met foto's van slachtoffers (2007)	verslag ooggetuige Hatidza Hren Interview met voormalig Dutchbat-militair Kevin Tjon-a-Joe
	Themakatern vwo: Oorlog en vrede (2014) (in het havo-katern ontbreekt Srebrenica)	Foto Blauwhelmen in Bosnië, 1995	nvt
	havo (bovenbouw 2012)	nvt	nvt

Tabel 2. Overzicht van afbeeldingen en primaire bronnen in onderzochte lesmethoden voortgezet onderwijs..

Niet de schoolboekauteurs maar de Nederlandse overheid bepaalt grotendeels de inhoud van het geschiedenisonderwijs. Schoolboekauteurs in Nederland kunnen het geschiedenisonderwijs niet invullen op een voor de leerlingen in deze tijd passende wijze. Want de voorgeschreven Kenmerkende Aspecten spruiten voort uit het denken van de jaren '50 van de vorige eeuw. Woorden als slaaf en slavernij komen er niet in voor. Voor de geschiedenis van andere volken dan die van blanke Noordwest-Europeanen is geen plaats, zelfs niet voor de geschiedenis van wereldmachten zoals de VS en Rusland. Daar bovenop hebben overheid en politiek, gesteund door de media, nog een alleen op de Nederlandse geschiedenis gerichte overheidscanon voorgeschreven, met bijvoorbeeld wel de verplichting om in het geschiedenisonderwijs 'Nederlandse buitenplaatsen' te behandelen en niet bijvoorbeeld Nederlandse plantagegebouwen in de koloniën. De auteurs van schoolboeken moeten overheidsbeleid uitvoeren en kunnen dat in maar zeer beperkte mate corrigeren.¹⁷⁷

177 *Sprekend Verleden* (Leerwerkboek Bovenbouw vwo) 2019, 312-313.

Conclusie en discussie

Dit onderzoek beoogt in kaart te brengen hoe het thema Srebrenica behandeld wordt in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Daartoe zijn de curricula voor het primair en voortgezet onderwijs geanalyseerd, evenals de meest gebruikte leermiddelen en lespakketten voor basisscholen en scholen voor het voortgezet onderwijs. Ook zijn studenten van de lerarenopleiding geschiedenis aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen bevroegd.

In het curriculum voor het vak geschiedenis in het primair en voortgezet onderwijs is het thema Srebrenica ondergebracht in het tijdvak *Tijd van Televisie en Computers* en bij het canonvenster *Srebrenica 1995. De dilemma's van vredeshandhaving*. In 2021 komt Srebrenica voor het eerst expliciet voor in de stofomschrijving voor het centraal schriftelijk geschiedenisexamen havo (historische contexten 'Nederland 1948-2008'). Hoeveel tijd er aan het thema wordt besteed en met welke inhoud weten we echter niet; scholen hebben relatief veel vrijheid om het beoogde curriculum te realiseren.

In de leermiddelen en lespakketten die hier zijn geanalyseerd wordt betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de oorlogen in voormalig Joegoslavië, de val van de enclave of de genocide in Srebrenica. De historische context van de conflicten en oorlogen in voormalig Joegoslavië wordt niet of gebrekkig weergegeven. Er is tevens nauwelijks expliciete aandacht voor de oorzaken en uitvoering van de genocide zelf; wat er precies gebeurde in juli 1995 in Srebrenica blijft onderbelicht. Het woord 'genocide' wordt nauwelijks gebruikt in de leermiddelen – 'Srebrenica' komt slechts één keer voor in een register van de geanalyseerde leermiddelen. De genocide wordt daarmee als een historisch geïsoleerde gebeurtenis gepresenteerd. De aandacht van de leermiddelen gaat veel vaker uit naar de positie van de Nederlandse militairen en de betrokkenheid van Nederland bij de (mislukte) vredesmissie. Daar ligt het zwaartepunt van de aandacht in de leermiddelen: welke (morele) dilemma's ervoeren de VN en Dutchbat in het kader van de missie in Bosnië? Daarbij wordt het – bij het bestuderen van de leermiddelen – duidelijk dat in de ogen van de auteurs van de leermiddelen niet Dutchbat, maar de internationale gemeenschap en in het bijzonder de Verenigde Naties hebben gefaald. De indruk wordt hier en daar gewekt dat deze niet daadkrachtig (genoeg) waren, in tegenstelling tot de Verenigde Staten en de NAVO die door krachtig ingrijpen het conflict na de genocide van Srebrenica hebben weten te beëindigen.

die hier zijn geanalyseerd, wordt heel duidelijk gemaakt wie de daders en slachtoffers van de genocide waren: de (Bosnische) Serviërs worden als organisatoren en daders van de genocide gepresenteerd en de Bosnische moslimbevolking als slachtoffer. De Nederlandse militairen

(Dutchbat) waren niet bij machte om de genocide te voorkomen.¹⁷⁸ In sommige leermiddelen wordt ook melding gemaakt van gewelddelicten van Bosniakken. Het ontbreken van het perspectief van de Bosniak slachtoffers in de leermiddelen over 'Srebrenica' is opvallend. Dutchbat-soldaten worden beschouwd als slachtoffers van de falende internationale gemeenschap of van een gebrekkige ondersteuning door de Nederlandse overheid. Veel leermiddelen gebruiken het perspectief van oorlogsveteranen of Dutchbat, waardoor impliciet wordt opgeroepen tot empathie en waardering voor de vredesmissie van Dutchbat. Er worden geen expliciete parallellen getrokken met eerdere (of latere) vredesmissies van Nederlandse militairen.

De positie en het perspectief van de Bosnische slachtoffers van de genocide en van de nabestaanden worden veronachtzaamd. Alleen in een van de filmpjes bij het canonvenster 'Srebrenica' wordt aandacht besteed aan een voormalig Joegoslavisch gezin dat in Nederland woont. *De genocide in Srebrenica 1995* tracht leerlingen ertoe te bewegen om meerdere perspectieven te onderzoeken, op basis waarvan zij een standpunt kunnen innemen ten aanzien van de gebeurtenissen in Srebrenica. Daartoe levert het lespakket een groot aantal diverse bronnen. Ook de nasleep van 'Srebrenica' in Nederland en de internationale gemeenschap krijgt weinig aandacht. Vanuit het perspectief van een leerling zou wat daar gebeurd is als een geïsoleerd incident kunnen worden gezien. De historische inbedding van 'Srebrenica' in een langere traditie van Nederlandse betrokkenheid bij vredesmissies wordt onbesproken gelaten. Ook vergelijkingen met (mislukte of problematisch verlopen) vredesmissies elders worden niet gemaakt; dit terwijl dergelijke operaties ook in andere landen vergelijkbare trauma's hebben nagelaten. De politieke consequenties ervan (het NIOD-rapport en de val van het kabinet-Kok), of het feit dat er een grote Bosnische gemeenschap in Nederland bestaat wordt evenmin genoemd. Ook de juridische gevolgen van de genocide komen nauwelijks voor in de leermiddelen: dat er een tribunaal in Den Haag werd gevestigd voor de berechting van oorlogsmisdadigers, bijvoorbeeld, of de uitspraken van Nederlandse rechters in zaken die aangespannen werden door nabestaanden tegen de staat der Nederlanden. Wie in welke mate politieke of militaire verantwoordelijkheid droeg voor de afwegingen die zijn gemaakt in de periode rond juli 1995, is geen onderdeel van de behandeling van 'Srebrenica' in de geschiedenisleermiddelen.

Collectieve herinneringen kunnen worden beschouwd als de uitkomst van een herinneringsproces waarin herinneringen worden overgebracht via diverse media. Lesmethoden en lespakketten voor het schoolvak geschiedenis kunnen als dergelijke media worden beschouwd. Door middel van dergelijke educatieve producten wordt ook de herinnering aan 'Srebrenica' doorgegeven: leerlingen zijn hier de herinneringsconsumenten en docenten, onderzoekers, schrijvers en uitgevers zijn de producenten. Zoals vaak in herinneringsculturen bevat ook de narratieve representatie over *Srebrenica* dominante en minder dominante verhalen. Wat opvalt in de analyse van leermiddelen in het Nederlandse (geschiedenis)onderwijs is dat de gebeurtenissen in Srebrenica veelal wordt weergegeven vanuit het perspectief van de Nederlandse VN-militairen (Dutchbat). Natuurlijk mag dit perspectief niet ontbreken: de Dutchbat-militairen zijn ooggetuigen en hoofdrolspelers in de gebeurtenissen in Bosnië. Niettemin is multiperspectiviteit erg belangrijk in een educatieve context: het stelt leerlingen in staat om 'verschillende perspectieven van personen uit verleden en heden [te] kunnen herkennen, onder woorden [te] kunnen brengen en [te] kunnen contextualiseren'.¹⁷⁹ Als, zoals in het geval van 'Srebrenica' in het geschiedenisonderwijs ruimte

178 Willemsen, Een heikele herinnering. 99.

179 Maria Grever en Carla van Boxtel, 'Kruipen in de huid van een ander', in: *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 39.

wordt geboden aan verschillende invalshoeken en/of interpretaties, kan beter recht gedaan worden aan de historische complexiteit van de oorlogen in het voormalige Joegoslavië en de genocide in Srebrenica. Anders dreigt het gevaar – zoals verwoord door de Canadese historicus Peter Seixas - dat narratieve weergaven van ontstreden historische thema's gebruikt kunnen worden om morele oordelen te vellen, groepsgrenzen af te bakenen of collectieve acties te rechtvaardigen. Daarmee ontstaat het gevaar van manipulatie en machtsmisbruik, omdat het verleden op deze manier vanuit een bepaalde visie kan worden toegeëigend.¹⁸⁰

180 Peter Seixas, *Theorizing Historical Consciousness* (Toronto, Buffalo en Londen 2012) 3-20.

Aanbevelingen

Het verkennende onderzoek zoals hierboven beschreven legt een aantal hiaten bloot in de behandeling van het thema Srebrenica in het curriculum en lesmethodes voor het vak geschiedenis. Hieronder volgen enkele aanbevelingen om daar verandering in te brengen, zowel in leermiddelen als in de vernieuwde Canon van Nederland.

1. SCHENK MEER AANDACHT AAN DE GENOCIDE IN SREBRENICA EN PLAATS DEZE IN EEN BREDERE CONTEXT

'Srebrenica' verdient meer aandacht in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Via het canonvenster *Srebrenica 1995. De dilemma's van vredeshandhaving* komt dit slechts ten dele aan de orde. Met name in het voortgezet onderwijs, in het middelbaar beroepsonderwijs en in het hoger onderwijs wordt het thema nog geen vanzelfsprekende plaats toegekend. Daarbij dient 'Srebrenica' te worden gepositioneerd in een bredere historische context en in een groter transnationaal verband.

Resultaatverwachting:

- ◆ Opname van lange en korte-termijnoorzaken van het conflict in voormalig Joegoslavië;
- ◆ Verwerking van de nasleep van het conflict in de Nederlandse binnenlandse politiek, in de houding van Nederland en van de internationale gemeenschap ten aanzien van vredesmissies en vredeshandhaving, en van de juridische gevolgen van kwestie met betrekking tot het ICTY en de processen die gevoerd zijn door nabestaanden;
- ◆ Verwerking van discussies en beeldvorming ten aanzien van 'Srebrenica' in de Nederlandse publieke opinie, met inbegrip van de debatten na de publicaties van de NIOD-rapporten en discussies over de rol van Dutchbat;
- ◆ Verwerking van de politieke besluitvorming in Den Haag en in VN-verband ten aanzien van de uitzending van de Nederlandse militairen en de positie van Dutchbat in de enclave;
- ◆ Investeren in samenwerking met onderzoekers en vertegenwoordigers van herinneringscentra en andere betrokkenen in de nascholing en professionalisering van docenten, docentenopleiders en leermiddelenauteurs.

2. SCHENK AANDACHT AAN HET PERSPECTIEF VAN DE BOSNISCHE SLACHTOFFERS

Het is van belang dat de verschillende perspectieven van de slachtoffers van de genocide een plaats krijgen in het Nederlandse geschiedenisonderwijs over Srebrenica, waarbij expliciet aandacht wordt besteed aan de complexe geschiedenis van deze regio, aan schending van grondrechten, aan de positie van overlevenden en nabestaanden en aan migratie als gevolg van oorlogsgeweld.

Afbeelding 15: De begraafplaats voor de slachtoffers van de genocide in Potočari. Er liggen inmiddels 6.643 slachtoffers begraven. Foto PAX

Resultaatverwachting:

- ◆ Beschikbaarstelling van bronnenmateriaal over individuele getuigenissen van Bosniaks en andere betrokkenen met betrekking tot de geschiedenis van de genocide en de daaraan voorafgaande conflicten;
- ◆ Besteed aandacht aan de schending van burgerrechten in oorlogssituaties in het algemeen, en in Bosnië en Srebrenica in het bijzonder;
- ◆ Schenk aandacht aan analogieën tussen vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië in de jaren negentig van de twintigste eeuw en actuele migratie.

3. BENOEM DE GENOCIDE, EN BIED INZICHT IN HET BEGRIJPEN VAN GENOCIDAAL GEDRAG

Resultaatverwachting:

- ◆ Beschikbaarstelling van bronnenmateriaal over individuele getuigenissen van Bosniaks en andere betrokkenen met betrekking tot de geschiedenis van de genocide en de daaraan voorafgaande conflicten;
- ◆ Opnemen van relevante informatie over de genocide-uitspraken van ICJ en ICTY, duiding van hardnekkige processen van ontkenning van de genocide in de nationale (Bosnische), regionale en geopolitieke context;
- ◆ Uitwerken van historische analogieën tussen Srebrenica en andere genociden (zoals de Holocaust en Rwanda), zodat inzicht kan worden geboden in genocidaal gedrag;
- ◆ Verwerking van resultaten van (nieuw) academisch onderzoek waardoor de actuele

- ◆ stand van zaken met betrekking tot de kwestie 'Srebrenica' kan worden geboden.
- ◆ Het organiseren van samenwerkingsverbanden, tentoonstellingen en/of educatieve projecten in memorials, musea, herdenkings- en herinneringsinstellingen in Nederland en in voormalig Joegoslavië.

4. WEES HELDER OVER DE ROL VAN DE NEDERLANDSE OVERHEID EN MILITAIREN IN HET OORLOGSGEWELD EN TIJDENS DE VREDESMISSIE

Besteed expliciete aandacht aan de politieke en persoonlijke verantwoordelijkheden en betrokkenheid van de Nederlandse regering, Nederlandse politici en ambtenaren en Nederlandse militairen bij de val van de enclave. Het is – in het kader van burgerschapsvorming – van groot belang dat jongeren inzicht krijgen in de politieke en/of militaire besluitvormingsprocessen die zich hebben afgespeeld ten tijde van de vredesmissie.

Resultaatverwachting:

- ◆ Beter inzicht bieden in de positie en houding van de hoofdrolspelers aan Nederlandse zijde en in het politieke en militaire besluitvormingsproces ten aanzien van de vredesmissie;
- ◆ Relateer deze besluitvormingsprocessen ook aan actuele politieke gebeurtenissen in de wereld en betrek daarbij aspecten van morele vorming door middel van aspecten van de juridische nasleep te behandelen, van vredesmissies of de positie van de VN alsmede van individuele herinneringen van militairen.

Bijlagen

Analyseschema leermiddelen

1. ALGEMENE INFORMATIE

Titel	
Auteurs	
Uitgeverij	
Plaats en jaar van uitgave	
Niveau	
Type leermiddel: aantal pagina's, docentenhandleiding, opdrachtenboek, webondersteuning etc.	
Commentaar van de auteurs: gebruik, inhoud, ontwerp, didactiek, doelen, etc.	
Relevante biografische informatie over de auteurs	
Rubricering: welk hoofdstuk, paragraaf, subparagraaf	

2. HISTORISCHE PERSONEN, GEBEURTENISSEN EN PROCESSEN

Meest genoemde personen	
Aantal pagina's over Srebrenica	
Aantal illustraties over Srebrenica	
Gebruik van ooggetuigenverslagen?	
Gebruik van academische inzichten of debatten?	
Conclusie	

3. TEMPOREEL EN GEOGRAFISCH SPECTRUM, CONTEXTUALISERING EN VERKLARING

Welke periodisering is gebruikt? (jaartallen en hoofdstukindeling, historische context etc.)	
In welke mate wordt multiperspectiviteit gebruikt?	
Wie is 'eigenaar' van de gebeurtenis?	
Nederlandse GS of wereldgeschiedenis?	
Transnationaal perspectief?	
Nationale reflectie?	
Vergelijking met andere genociden?	
Welk verhaal wordt verteld (daders, slachtoffers, welke groepen krijgen geen aandacht)?	
Worden individuele daders of slachtoffers genoemd?	
Wordt heden met verleden in verband gebracht?	

Wie is verantwoordelijk voor conflicten, excessen etc.?	
Worden acties en conflicten (historisch) verklaard?	
Worden naoorlogse debatten vermeld en ingebed in het narratief?	
Conclusie	

4. DIDACTIEK

Aantallen en aard van de illustraties	
Aantallen en aard van primaire bronnen	
Aantallen en aard van opdrachten	
Balans tussen bronnen en illustraties en het narratief?	
Gebruik van ooggetuigenverslagen?	
Gebruik van academische inzichten of debatten?	
In welke mate kunnen leerlingen eigen meningen vormen of onderzoek doen?	
Zijn tegengestelde bronnen aanwezig?	
Is er sprake van webondersteuning?	
Nodigen narratief, bronnen en illustraties uit tot inleving en empathie?	
Conclusie	

5. NARRATIEVE ANALYSE

Welke woorden, namen en terminologie worden gebruikt?	
Is het taalgebruik: positief/negatief, normatief/waardevrij?	
Worden stereotyperingen gebruikt?	
Welk verhaalperspectief wordt gebruikt?	
Welke narratieve strategieën worden gebruikt? (multidirectionaliteit, synchroon, diachroon)	
Conclusie	

Referenties en leermiddelen

REFERENTIES

- ◆ Assmann, A. and S. Conrad (eds.), *Memory in a global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (New York 2010).
- ◆ Assmann, A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).
- ◆ Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 2013 [1992]).
- ◆ Bal, M., *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto 2009).
- ◆ Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust* (New York 2000).
- ◆ Berkel, Marc van, *Plotlines of Victimhood. Holocaust Representations in German and Dutch History Textbooks 1960-2010* (Rotterdam 2017).
- ◆ Berkel, Marc van, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (Onderzoeksrapport Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2017).
- ◆ Blom, Hans C.H., Bob G.J. de Graaff en Dick C.L. Schoonoord, 'Oordelen in uitersten', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 118-3 (2003).
- ◆ Boender, B., en W. ten Have, *The Holocaust and other Genocides. An Introduction* (Amsterdam 2012).
- ◆ Both, Norbert, *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis 1990-1995* (Amsterdam, 2000).
- ◆ Bourdillon, Hillary, *History and Social Studies – Methodologies of Textbook Analysis. Report of the educational research workshop held in Braunschweig (Germany) 11-14 september 1990* (Amsterdam 1992).
- ◆ Boxtel, Carla van en Maria Grever, 'Between disenchantment and high expectations. History education in the Netherlands', in: Elisabeth Erdmann en Wolfgang Hasberg (red.), *Facing, mapping, bridging diversity. Foundation of a European discourse on history education* (2e druk; Schwalbach 2011) 83-116.
- ◆ Pieter de Bruijn, *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources*, proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam 2014).
- ◆ Dalhuisen, Leo, 'Terugblik op een halve eeuw vakdidactiek', *Kleio* 49 (2008), afl.7, 10-13.
- ◆ Drie, Jannet van en Carla van Boxtel, 'Historical reasoning: towards a framework for analyzing students' reasoning about the past', *Educational Psychology Review* 20 (2008), afl. 2, 87-110.
- ◆ Egan, Kieran, *The Educated Mind. How Cognitive Tools Shape Our Understanding* (Chicago/ London 1992).
- ◆ Erll, Astrid Erll en Ansgar Nünning (red.), *A Companion to Cultural Memory Studies* (Berlijn en New York 2010).
- ◆ Faber, Mient Jan, Srebrenica. *De genocide die niet werd voorkomen* (Baarn 2002).
- ◆ *Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016* (SLO 2016).
- ◆ Glenny, Misha, *The Fall of Yugoslavia* (Londen 1993).
- ◆ Grever, Maria, 'The Gender of Patrimonial Pride. Changes in Historical Culture and the Revitalization of National Canons in the West', in: Saskia Wieringa (red.), *Traveling Heritages. Collecting, Preserving and Sharing Women's History* (Amsterdam 2008) 285-302.

- ◆ Grever, Maria, 'Fear of Plurality. Historical Culture and Historiographical Canonization in Western Europe', in: Angelika Epple en Angelika Schaser (red.), *Gendering Historiography; Beyond National Canons* (Frankfurt/New York 2009) 45-62.
- ◆ Grever, Maria, Ben Peltzer en Terry Haydn, 'High school students' views on history', *Journal of Curriculum Studies* 43 (2011) 207-229.
- ◆ Grever, Maria, 'Teaching the War. Reflections on Popular Uses of Difficult Heritage'. In T. Epstein & C. Peck (eds.), *Teaching and Learning Difficult Histories. Global Concepts and Contexts* (New York 2017).
- ◆ Grever, Maria, 'Dilemmas of Common and Plural History. Reflections on History Education and Heritage in a Globalizing World', in: Carretero, Mario (et.al), *History Education and the Construction of National Identities* (Charlotte, 2012).
- ◆ Grever, Maria en Carla van Boxtel, 'Kruipen in de huid van een ander', in: Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef (Hilversum 2014).
- ◆ Hirsch, Marianne, 'Surviving images: Holocaust photographs and the work of post memory', in: Barbie Zelizer ed., *Visual Culture and the Holocaust* (New Brunswick en New York 2001).
- ◆ Höhne, Thomas, Schulbuchwissen. *Umriss einer Wissens und Methodestheorie des Schulbuches* (Frankfurt/M 2003).
- ◆ Honing, Jan Willem en Norbert Both, *Srebrenica, reconstructie van een oorlogsmisdaad* (Meppel 1996).
- ◆ Kocka, Jürgen, 'Gesellschaftliche Funktionen der Geschichtswissenschaft', in: Willi Oelmüller (red.), *Wozu noch Geschichte?* (München 1977) 11-33.
- ◆ Koenen, Bart en Lisa Jorritsma, Oorlog in de klas. *Aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in het primair en voortgezet onderwijs* (Amsterdam 2014).
- ◆ Leydesdorff, Selma, *De leegte achter ons laten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam 2008).
- ◆ Mijnhardt, Wijnand W., 'De zinloosheid van een nationale canon', in: Arie Wilschut (red.), *Zinvol, leerbaar, haalbaar. Over geschiedenisonderwijs en de rol van de canon daarin* (Amsterdam 2005) 11-20.
- ◆ Nettelfield, Lara J., *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina* (Cambridge 2010).
- ◆ Oostrom, Frits van, entoen.nu. *De canon van Nederland. Rapport van de commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon. Deel A* (Den Haag 2006).
- ◆ Pingel, F., 'Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation', in *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 617, *The Politics of History in Comparative Perspective* (May 2008), pp. 181-198.
- ◆ Pingel, Falk, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Hannover 2009 [1999]).
- ◆ Popp, S., 'Nationalsozialismus und Holocaust im Schulbuch', in G. Paul and B. Schoßig (red.), *Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre* (Göttingen 2010).
- ◆ Ribbens, Kees, 'A Narrative that Encompasses our History: Historical Culture and History Teaching', in: Maria Grever en Siep Stuurman (red.), *Beyond the Canon. History for the Twenty-first Century* (New York 2007) 63-76.
- ◆ Riley, Karen L., 'The Holocaust and Historical Empathy: Theory into Practise', *International Journal of Social Education* 13 (1998) 139-166.
- ◆ Savenije, Geerte M. en Pieter de Bruijn, 'Historical Empathy in a Museum: Uniting Contextualisation and Emotional Engagement', in: *International Journal of Heritage Studies* (2017).

- ◆ P. Seixas en T. Morton, *The Big Six. Historical Thinking Concepts* (Toronto 2013).
- ◆ *Srebrenica, een 'veilig gebied'. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (NIOD 2002).
- ◆ Straaten, Dick van, *Connecting Past, Present and Future. The Enhancement of the Relevance of History for Students* (Amsterdam 2018).
- ◆ Stradling, Robert, *Teaching 20th-century European History* (Straatsburg 2001).
- ◆ Wertsch, J., *Voices of Collective Remembering* (Cambridge 2002).
- ◆ Westerman, Frank, *De slag om Srebrenica* (Amsterdam 2018).
- ◆ White, Haydn, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore 1973).
- ◆ Willemsen, Jeroen, *Een heikele herinnering. De hedendaagse educatieve en esthetische representatie van Srebrenica in Nederland* masterscriptie Open Universiteit (2017).
- ◆ Wilschut, Arie, *Beelden van tijd. De ontwikkeling van geschiedenisonderwijs en geschiedenisdidactiek* (Assen 2011).
- ◆ Zerubavel, E., *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago 2004).
- ◆ Zwierzchowski, Jan & Tabeau, Ewa, *The 1992–95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-based Multiple System Estimation of Casualties Undercount* (PDF 2010).

LEERMIDDELEN

- ◆ *Brandaan*, Geschiedenismethode basisonderwijs groep 8, lesboek en antwoordenboek, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2008).
- ◆ *Entoen.nu/nl/srebrenica*.
- ◆ *Feniks*, Geschiedenis voor de onderbouw, hand- en werkboek 3 vwo, ThiemeMeulenhoff (Baarn/Zutphen 2010).
- ◆ *Feniks*, Geschiedenis voor de bovenbouw 3/4 vmbo (historisch overzicht vanaf 1900), ThiemeMeulenhoff (Baarn/Zutphen 2010, 1^e druk, 1^e oplage).
- ◆ *Feniks*, Geschiedenis voor de bovenbouw havo (overzicht van de geschiedenis), ThiemeMeulenhoff (Baarn/Zutphen 2012, 2^e druk, 1^e oplage).
- ◆ *Feniks*, Themakatern havo en vwo: Oorlog en vrede, ThiemeMeulenhoff (Baarn/Zutphen 2014, 1^e druk, 1^e oplage).
- ◆ *Forum*, Geschiedenis bovenbouw havo, Boom voortgezet onderwijs (Groningen 2019, 1^e editie).
- ◆ *Geschiedeniswerkplaats*, Informatie- en werkboek 3 havo/3vwo, Noordhoff Uitgevers (Groningen/Houten 2014).
- ◆ *Geschiedeniswerkplaats*, Examenboek 4 vmbo-kgt, Noordhoff Uitgevers (2^e editie, Groningen/Houten 2017).
- ◆ *MeMo*, Themakatern vwo Parlementaire Geschiedenis, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2007, 3^e druk, 1^e oplage).
- ◆ *MeMo*, Handboek en Werkboek havo en vwo, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2008, 2^e druk).
- ◆ *Memo*, Geschiedenis voor de Bovenbouw, Leer/Opdrachtenboek havo en vwo, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2011, 4^e druk, 4^e oplage).
- ◆ *MeMo*, Leer/opdrachtenboek havo, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2011, 4^e druk, 4^e oplage).

- ◆ *Memo*, Geschiedenis voor de Bovenbouw, Hand- en Werkboek 4 vmbo – kgt, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2012, 3^e druk, 4^e oplage).
- ◆ *Memo*, Leer/Opdrachtenboek bovenbouw vwo, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2016, 5^e editie, 2^e oplage).
- ◆ *Memo*, Hand- en werkboek 3 vwo, Malmberg ('s-Hertogenbosch 2016, 4^e editie, 3^e oplage).
- ◆ *Memo*, Examenkatern 4/5 havo (vanaf 2021).
- ◆ Onvlee, Sabien en Anique ter Welle, *De genocide in Srebrenica 1995* (Amsterdam 2015).
- ◆ *Sprekend Verleden*, Geschiedenis Onderbouw, Leer- en werkboek 3 havo/vwo, Walburg Pers (Zutphen 2012, 5^e druk, 3^e oplage).
- ◆ *Sprekend Verleden*, Geschiedenis Bovenbouw, Handboek en activiteitenboek 4/5 havo en 4/5/6 vwo met historische contexten, Walburg Pers Educatief (Zutphen 2016, 6^e druk, 1^e oplage).
- ◆ *Sprekend Verleden*, Geschiedenis Bovenbouw, Leerwerkboek 4/5/6 vwo, Walburg Pers Educatief (Zutphen 2019, 7^e druk, 1^e oplage).
- ◆ Van der Veen, Harm, *Het drama van Srebrenica* (Westerbork 2003).
- ◆ *Wijzer!* (geschiedenismethode basisonderwijs groep 8, leerwerkboek), Noordhoff Uitgevers (Groningen/Houten 2014).

Over de auteur

Historicus Marc van Berkel is als onderzoeker en docentenopleider verbonden aan de Academie Educatie van de HAN University of Applied Sciences. In zijn proefschrift 'Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch History Textbooks 1960-2010' uit 2017 wees hij op ernstige hiaten in Nederlandse geschiedenis­schoolboeken met betrekking tot de Holocaust. Van Berkel is tevens lid van de Nederlandse delegatie van de International Holocaust Remembrance Alliance. Daarnaast publiceert hij regelmatig over de relatie tussen 'gevoelige' historische thema's en het Nederlandse geschiedenis­onderwijs

PAX

Sint Jacobsstraat 12
3511 BS Utrecht
The Netherlands

www.paxforpeace.nl
info@paxforpeace.nl

+31 (0)30 233 33 46
P.O. Box 19318
3501 DH Utrecht
The Netherlands